Drs. C.J.M. Spierings

Ir. C.J.M. Wijnen

No. 2.148

DE OUDERE ZELFSTANDIGEN IN DE AGRARISCHE SECTOR

EEN ONDERZOEK NAAR DE POSITIE VAN DE LAAGSTE INKOMENSGROEPEN IN RELATIE TOT DE RIJKSGROEPS-REGELING OUDERE ZELFSTANDIGEN

april 1981

LANDBOUW-ECONOMISCH INSTITUUT DEN HAAG BIBLIOTHEEK

SIGN: L 26 - 2.148
EX. NO: C
MLV:

141027

Landbouw-Economisch Instituut

Afdeling Structuuronderzoek

Woord vooraf

De oudere zelfstandigen vormen binnen de agrarische sector op het eerste gezicht een tevreden groep. Zij hebben vanuit hun vroegere veelal sobere leefwijze met verbazing de toeneming van de welvaart en de uitbouw van het stelsel van sociale voorzieningen geconstateerd. Bedacht moet echter worden dat slechts een deel van de oudere zelfstandige agrariërs in de gelegenheid is geweest om de algemene inkomensgroei te volgen. Terwijl een indrukwekkende schaalvergroting en modernisering plaatsvond, groeide de inkomenscapaciteit van de bedrijven sterk uiteen en is de afstand tussen koplopers en achterblijvers belangrijk vergroot. Een deel van vooral de oudere boeren en tuinders is hierdoor achterop geraakt. Door het diep geworteld streven naar zelfstandigheid en de terughoudendheid om inzicht te geven in de financiële positie laat men hiervan als regel maar weinig blijken.

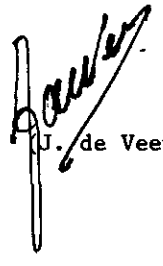
Aan het verzoek van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk - mede namens de Ministeries van Landbouw en Visserij en van Economische Zaken - om een onderzoek in te stellen naar de positie van oudere zelfstandigen in de agrarische sector in verband met de toepassing van de Rijksgroepsregeling Oudere Zelfstandigen heeft het Landbouw-Economisch Instituut dan ook gaarne gevolg gegeven. De Vaste Commissie van Advies voor de afdeling Structuuronderzoek, die het LEI-Bestuur adviseerde inzake dit verzoek, vond het wenselijk om tevens een indruk te krijgen in hoeverre er in de huidige tijd op het platteland armoede wordt geleden.

Voor de begeleiding van het onderzoek, dat ten aanzien van de niet-agrarische zelfstandigen gelijktijdig is uitgevoerd door het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf, hebben de hierbij betrokken Ministeries van CRM, Landbouw en Visserij en Economische Zaken een commissie ingesteld. De samenstelling van deze Begeleidingscommissie was als volgt:
J. Schipper (voorzitter) (namens het Ministerie van CRM)
ir. J.C. v.d. Blankevoort (namens het Ministerie van CRM)
ing. J. Fokkens (namens het Ministerie van CRM)
J. Vroon (namens het Ministerie van Landbouw en Visserij)
mevr. M. Verboon (namens het Landbouwschap)
drs. R. de Krieger (namens het Ministerie van Economische Zaken)
drs. J. v.d. Tuin (namens de Hoofdbedrijfschappen Ambachten en Detailhandel).

De Begeleidingscommissie adviseerde bij de opzet, uitwerking en rapportage van het onderzoek. De verantwoordelijkheid voor de inhoud berust evenwel bij het LEI.

Van deze gelegenheid maak ik tevens gebruik om allen te bedanken die aan het onderzoek hebben meegewerkt. De geënquêteerde boeren en tuinders en hun gezinsleden ben ik in het bijzonder erkentelijk voor de welwillendheid waarmee zij aan de enquête hebben meegedaan.

De Directeur,

Den Haag, april 1981 (J. de Veer)

Samenvatting

1. Doel en opzet van het onderzoek

- Doel

Op verzoek van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk - mede namens de Ministeries van Landbouw en Visserij en van Economische Zaken - heeft het LEI een onderzoek ingesteld naar het in de land- en tuinbouw functioneren van de Rijksgroepsregeling Oudere Zelfstandigen. Dit onderzoek diende antwoord te geven op de volgende vragen:

1. Hoe is te verklaren dat - gegeven de voorwaarden - zo weinig oudere agrarische zelfstandigen een beroep doen op de ROZ-regeling?
2. Wat zijn de gevolgen van het ontvangen van een ROZ-uitkering voor de zelfstandige, zijn gezin en zijn bedrijfsvoering?
3. Wat zijn de gevolgen voor de agrarische bedrijfstak als op grotere schaal gebruik zou worden gemaakt van de ROZ-regeling?

Het onderzoek diende eveneens inzicht te geven in de aard en de achtergronden van inkomensproblemen en de gevolgen daarvan voor de leefsituatie van oudere agrarische zelfstandigen.

- Uitvoering van het onderzoek

Om inzicht in deze problematiek te krijgen, zijn drie categorieën oudere zelfstandigen benaderd:

a. Potentiële kandidaten, die (vermoedelijk) voldoen aan de voorwaarden die de ROZ-regeling stelt, maar geen aanvraag hebben ingediend.
b. Toegewezen ROZ-aanvragers om de gevolgen van het ontvangen van een uitkering te achterhalen, de ervaringen tijdens de aanvraagprocedure en de mogelijkheid om als informatiebron voor potentiële ROZ-'ers te fungeren.
c. Afgewezen ROZ-aanvragers om na te gaan of en hoe zij hun bedrijf voortzetten, de ervaringen tijdens de aanvraagprocedure en de mogelijkheid om als informatiebron voor potentiële ROZ-'ers te fungeren.

De categorie agrariërs voor wie een eventuele ROZ-aanvraag van belang kan zijn (potentiële kandidaten), is bepaald aan de hand van criteria als leeftijd (55-65 jaar), hoofdberoep landbouwer of tuinder, geen bedrijfsopvolger, bedrijfsomvang (10-90 sbe), bedrijfsoppervlakte (minder dan 10 ha eigendom) en persoonlijke ondernemingsvorm (geen vennootschappen). Van 234 potentiële kandidaten, verspreid over het land, zijn uiteindelijk de gegevens verwerkt en vanuit de steekproefomvang, omgerekend naar het landelijke totaal van ruim 8200. Daarnaast zijn gesprekken gevoerd met 29

toegewezen en 24 afgewezen ROZ-aanvragers. De gesprekken vonden plaats in de maanden juni, juli en augustus 1980.

2. Gezins- en leefsituatie

- Gezinssituatie, opleiding en beroepsgeschiedenis

Op het tijdstip van de enquête - medio 1980 - was de gemiddelde leeftijd van de boeren en tuinders met een klein bedrijf 60 jaar, van de toe- en afgewezenen 62 jaar. Van alle geënquêteerden was 82% gehuwd, 5% gehuwd geweest en 13% ongehuwd. Ruim de helft van de gezinnen van de potentiële kandidaten heeft gemiddeld drie thuiswonende kinderen, van wie circa 30% nog schoolgaand is of een studie volgt. De gezinssituatie van de toe- en afgewezenen vertoont veel overeenkomst met die van de potentiële kandidaten.

Het merendeel van de geënquêteerden heeft na de lagere school geen dagonderwijs gevolgd, maar slechts een of meer cursussen in de avonduren, of helemaal geen verder onderwijs genoten. Van hun kinderen volgde 59% lager beroeps- of algemeen vormend onderwijs, 25% middelbaar beroeps- of algemeen vormend onderwijs en 12% hoger of universitair onderwijs, terwijl 4% nog op de lagere school zat.

Gemiddeld was men 29 jaar als zelfstandig landbouwer of tuinder werkzaam. Voordien had men voornamelijk op het ouderlijk bedrijf gewerkt, maar een derde heeft dit gecombineerd met werk op andere bedrijven en ook wel met werk buiten de landbouw. Ervaringen uit de crisistijd en de daaropvolgende (na-)oorlogse jaren worden door de geënquêteerden nog in vrij sterke mate beleefd.

- Gezondheidstoestand, arbeidsongeschiktheid en verzekering

De helft van de potentiële kandidaten heeft geen arbeidsongeschiktheidsverzekering. Velen (39%) hebben problemen met hun gezondheid. De meest voorkomende klachten betreffen rug, hart, reuma of longen. De situatie bij de toe- en afgewezenen wijkt daar niet veel van af.

Van de potentiële kandidaten ontvangt 25% een uitkering als gevolg van arbeidsongeschiktheid (AAW) met een gemiddeld percentage van ruim 60% ongeschiktheid. Dit hangt samen met de aard van de lichamelijke klacht en de leeftijd van de betrokkenen. Van de agrariërs met een meer of minder ernstige lichamelijke klacht heeft 60% een uitkering wegens arbeidsongeschiktheid en 40% niet. Van de toe- en afgewezenen heeft een tiende een AAW-uitkering.

Bijna alle potentiële kandidaten zijn verzekerd tegen de kosten van ziekte en ongeval. Ongeveer een vijfde maakt vanwege een laag inkomen gebruik van een gereduceerd ziekenfondstarief, van de toe- en afgewezenen de helft.

- Woonsituatie

Veel woningen en bedrijfsgebouwen van de geënquêteerden staan in de bebouwde kom (31%). Circa een kwart van de woningen is meer dan 100 jaar oud. Toilet in het woongedeelte en badgelegenheid ontbreken nogal eens en weinigen hebben centrale verwarming. Een kwart van de geënquêteerde boeren en tuinders vindt de algehele toestand van de woning matig tot slecht. Desondanks zijn de meesten tevreden met hun situatie.

Van 18% van de woningen maakt - volgens de enquêteurs - het interieur een trieste indruk, van 43% is de inrichting voldoende en van 39% goed. Een en ander houdt verband met de ouderdom van de woning of het woongedeelte.

Een sobere leefwijze blijkt o.m. uit het ontbreken van een auto (30%), het geringe aantal dat in het afgelopen jaar op vakantie ging (24%) of één of meer vrije dagen nam (46%). Bij de toe- en afgewezenen is het beeld globaal genomen nog ongunstiger.

3. Het bedrijf en de werksituatie

- Het bedrijf

70% van de bedrijven heeft overwegend veehouderij. Naast melkvee (37%) en intensieve veehouderij (14%) heeft 19% van de bedrijven uitsluitend jongvee. De overige bedrijven hebben akkerbouw (15%) en tuinbouw (15%).

Gemiddeld zijn de bedrijven van de potentiële kandidaten klein (7,6 ha), waarvan dooreengenomen de helft van de oppervlakte in eigendom is. Van de bedrijven van de potentiële kandidaten heeft 38% alle grond in eigendom, terwijl 16% alle grond gepacht heeft. Twee derde vindt het bedrijf te klein om van te kunnen leven.

Het bedrijfstype van de toe- en afgewezenen lijkt sterk op dat van de potentiële kandidaten, maar de bedrijfsoppervlakte verschilt nogal. Van de toegewezenen zijn de bedrijven gemiddeld 9,7 ha en vrijwel uitsluitend pachtbedrijven, van de afgewezenen gemiddeld 9 ha wat in aanzienlijke mate pachtbedrijven betreft.

- Ontwikkelingen van het bedrijf

In de afgelopen jaren zijn de bedrijven van de potentiële kandidaten verkleind van gemiddeld 9,4 ha tot 7,6 ha in 1980. Dat had vooral betrekking op de melkveehouderij en in mindere mate op akkerbouw- en tuinbouwbedrijven. De omvang van de melkveehouderij is sterk teruggelopen: van de 6000 boeren destijds hadden er intussen 2000 geen melkkoeien meer. De omschakeling van busmelk op tankmelken, waartoe de meesten niet wensen over te gaan, zal in de komende jaren een verdere teruggang teweegbrengen. De omvang van de intensieve veehouderij evenals de mest- en jongveestapel blijft stationair.

Bij de toe- en afgewezenen loopt de omvang van de melkveehouderij, jongvee en akkerbouw nogal terug, terwijl de intensieve veehouderij vrijwel gelijkblijft.

Slechts een klein aantal geënquêteerden maakt (nog) gebruik van adviezen van de voorlichting van overheid en landbouworganisaties. Toch is twee derde lid van een standsorganisatie. De boekhouding laat men overwegend door een boekhouder verzorgen. Dat geldt ook voor de toe- en afgewezenen.

Naar het oordeel van de enquêteurs was een derde van de potentiële kandidaten een redelijk goed ondernemer en ruim een vierde een behoudend/voorzichtig ondernemer. Van de toe- en afgewezenen was - volgens de enquêteurs - bij hooguit een vijfde sprake van een redelijk goed ondernemer en bij circa een vierde van een behoudend/voorzichtig ondernemer.

- Arbeidsbezetting en werktijd

Op 58% van de bedrijven van de potentiële kandidaten werkt de boer of tuinder alleen. Op de overige bedrijven werken echtgenote en/of kinderen mee. De situatie van de toe- en afgewezenen is vrijwel hetzelfde. Van de potentiële kandidaten werkt 14% nog elders dan op het eigen bedrijf.

Veel bedrijven beschikken over een trekker. De meeste melkveebedrijven hebben een melkmachine, een vierde een diepkoeltank.

4. Inkomens- en vermogenssituatie

- Inkomenssituatie

Het belastbaar (fiscaal) inkomen 1) van de potentiële kandidaten was zowel in 1977 als in 1978 gemiddeld ongeveer *f* 15.500. Van circa 40% lag het inkomen in beide jaren beneden *f* 13.000, van rond 25% tussen *f* 13.000 en *f* 19.000 en van circa 35% boven *f* 19.000. Het belastbaar inkomen was in de meeste gevallen volledig afkomstig uit het bedrijf. Soms was er enig aanvullend inkomen van buiten het bedrijf, een AAW-uitkering, spaartegoed e.d.

Het belastbaar (fiscaal) inkomen van de afgewezenen bedroeg in 1978 gemiddeld ruim *f* 9.000, terwijl het van de toegewezenen tussen circa *f* 10.000 en *f* 19.000 lag. Een belastbaar (fiscaal) inkomen van circa *f* 10.000 komt overeen met de helft van het minimuminkomen voor zelfstandigen en circa *f* 19.000 met het volledig minimuminkomen (één van de ROZ-voorwaarden). Bijna drie vierde van

---

1) Het belastbaar (fiscaal) inkomen bestaat uit de (fiscale) winst uit de onderneming vermeerderd met berekende inkomsten uit de eigen woning en met andere inkomsten, onder aftrek van premies volksverzekeringen, buitengewone lasten, andere persoonlijke verplichtingen, zelfstandigenaftrek en oudedagsreserve voor ondernemers.

de toe- en afgewezenen moest het doen met een fiscaal inkomen van minder dan *f* 13.000. Een beperkt aantal van hen had naast het bedrijf nog enige aanvullende inkomsten in de vorm van verzorgingsgeld van gezinsleden, uit een nevenberoep of uit werkzaamheden van de echtgenote. Dit inkomen is opgenomen in het belastbaar inkomen.

Van de potentiële kandidaten vond 36% het inkomen voor het gezin te laag. Zij hadden vooral moeten bezuinigen op de huishouding en hun (privé) financiële reserves moeten aanspreken om rond te komen. Men zag het echter niet zo zitten om bij te verdienen of geld te lenen bij een bank.

Ruim 85% van de potentiële kandidaten vond het gezinsinkomen (veel) te laag. Soms heeft men deze situatie opgevangen door geld te lenen bij de bank of door (privé) financiële reserves - voor zover aanwezig - aan te spreken. Meestal was men echter door de nood gedwongen om te bezuinigen, vrijwel uitsluitend op huishoudelijke uitgaven.

43% van de potentiële kandidaten, toe- en afgewezenen verwacht in de komende tijd een lager inkomen; vooral omdat zij het melkvee zullen moeten afstoten (tankmelken) en door een verslechtering van de rentabiliteit. Slechts 9% verwacht een hoger inkomen.

Bij een eventuele inkomensverbetering in de komende jaren is bij de potentiële kandidaten sparen op de bank (voor slechtere tijden) favoriet, naast meer huishoudgeld, woningverbetering of uitdelen aan de kinderen. De toe- en afgewezenen zouden er in eerste instantie de schulden mee willen aflossen; soms denken zij aan sparen op de bank, meer huishoudgeld of woningverbetering.

- Vermogenssituatie

Het totale eigen vermogen (bezittingen minus schulden) kon van 63% van de potentiële kandidaten worden overgenomen uit hun boekhouding en bedroeg gemiddeld *f* 136.500. Degenen die geen boekhouding overlegden maar zelf waardeerden, hadden naar schatting een eigen vermogen van gemiddeld *f* 297.500. Vooral een hogere waardering van het bedrijfsvermogen (grond, gebouwen e.d.) leidde tot dit verschil. De schatting door de potentiële kandidaten die de bedragen uit de boekhouding te laag vonden, kwam ongeveer even hoog uit.

Van nagenoeg alle toe- en afgewezenen mocht het totale eigen vermogen worden overgenomen uit de boekhouding. Van de toegewezenen was het eigen vermogen gemiddeld *f* 33.000 en van de afgewezenen *f* 72.000.

Hoewel veel potentiële kandidaten bezwaren hebben tegen het lenen van geld, komt dit nogal eens voor (43%). Het betreft vooral schulden op lange termijn (gemiddeld bijna *f* 22.000). Van de toe- en afgewezenen heeft resp. 83% en 71% geld geleend (gemiddeld *f* 33.500 bij de toegewezenen en bijna *f* 45.500 bij de afgewezenen).

5. Bedrijfsfase, bedrijfsoverdracht en -beëindiging

- Bedrijfsfase

Op 61% van de bedrijven van de potentiële kandidaten was sprake van afbouw van één of meer bedrijfsonderdelen. Bij 24% was dit proces al ver voortgeschreden, op 11% diende het bedrijf om uit te drijven tot het 65e jaar, terwijl op 26% sprake was van enige afbouw. Bij de toe- en afgewezenen valt bij circa 70% een afbouw van het bedrijf te constateren.

De fase waarin het bedrijf verkeert, hangt nauw samen met de gezondheidstoestand. Van de bedrijfshoofden van wie het oorspronkelijke bedrijf sterk is ingekrompen, heeft 56% lichamelijke klachten tegen 29% van degenen waar het bedrijf niet is ingekrompen.

Als belangrijke pluspunten van een eigen bedrijf noemden de potentiële kandidaten: zelfstandig zijn, iets kunnen opbouwen, maar ook het verkrijgen van zekerheid voor de oude dag en voor de kinderen. Men wil dan ook zo lang mogelijk zelfstandig blijven (65%) of in ieder geval tot het 65e jaar doorgaan (26%). Wel wil men vaak minder gaan werken, vooral door de veestapel in te krimpen en door extensivering.

Aan het hebben van een eigen bedrijf hechten ook de toe- en afgewezenen grote betekenis, maar als bron van zekerheid voor de oude dag en voor de kinderen, heeft het bedrijf voor hen minder waarde. Ongeveer de helft van de toe- en afgewezenen wil zo lang mogelijk zelfstandig blijven en ruim 40% in ieder geval tot het 65e jaar. De meesten willen geleidelijk minder gaan werken, met name door inkrimping van de veestapel en ook wel door verkleining van het bedrijf.

- Bedrijfsoverdracht en -beëindiging

Over de overdracht van grond en gebouwen heeft twee derde zich uitgesproken. Te zijner tijd gaat 19% van de potentiële kandidaten de grond en 14% de gebouwen overdragen aan een zoon, aan vreemden resp. 45% en 22%. De woning wordt door 60% van de potentiële kandidaten zelf in gebruik gehouden.

Van de toe- en afgewezenen denkt ongeveer de helft de grond aan vreemden over te dragen en slechts 19% aan een zoon. Het merendeel van de gebouwen zal naar vreemden gaan, terwijl de woning veelal in eigen gebruik blijft.

Na beëindiging zal 16% van de bedrijven van potentiële kandidaten door een zoon worden voortgezet, meestal als nevenberoepsbedrijf (11%). Van de toe- en afgewezenen resp. 21% en 10%.

Bijna 40% van de potentiële kandidaten denkt na de bedrijfsbeëindiging alleen van een AOW-uitkering te moeten leven, 29% daarnaast nog uit rente van belegd of uitgeleend geld en 24% uit de opbrengst van grond en/of gebouwen. Van de toe- en afgewezenen denkt rond 70% uitsluitend van een AOW-uitkering te moeten rondkomen.

6. Hulpverlening

- Bekendheid met de ROZ-regeling en eventueel gebruik van inkomenssteun

Een vijfde van de potentiële kandidaten was bekend met het bestaan van de ROZ-regeling, meestal hadden zij erover gelezen. Slechts 3% had weleens overwogen om een ROZ-uitkering aan te vragen. Na enige uitleg door de enquêteur bleek 49% van de potentiële kandidaten - alleen indien dat nodig was - voor een dergelijke inkomensaanvulling te zijn, 33% vindt een dergelijke regeling aanvaardbaar, 15% is er tegen en 3% heeft daarover geen mening.

Over de andere vormen van bijstand denkt men erg negatief: 12% is tegen overheidshulp en 33% zegt er geen beroep op te willen doen als er een noodsituatie is (droogte, overvloedige regen e.d.). De opvattingen over de AAW zijn in vergelijking hiermee veel positiever: vrijwel iedereen vindt het een goede zaak als de overheid dan financieel bijspringt.

Inkomenssteunverlening door de gemeente wordt door 43% bezwaarlijk genoemd, 11% vindt het aanvaardbaar onder bepaalde voorwaarden, 35% was er voor en 11% had er geen mening over. De tegenstanders van inkomenssteunverlening door de gemeente geven de voorkeur aan de boerenorganisatie of het Ministerie van Landbouw, terwijl ook de districtsbureauhouder van de STULM wordt genoemd. Het aantal mogelijke gebruikers kan daardoor in principe toenemen.

Indien nodig zou 53% van de potentiële kandidaten gebruik willen maken van inkomenssteunverlening, van wie de helft door de gemeente en de andere helft door een andere organisatie of instantie.

In geval van hulpverlening bij financiële moeilijkheden staan gemeente en het Ministerie van Landbouw (waaronder ook STULM) op een lagere plaats met elk circa 10% dan de banken en de boerenorganisaties. De informatie over steunmaatregelen zou volgens veel geënquêteerden het best via de landbouwbladen kunnen worden verspreid.

- Ervaringen met de procedure van de ROZ-aanvraag

Over het algemeen komt de gezins-, leef-, woon- en werksituatie van de toe- en afgewezenen tamelijk sterk overeen met die van de potentiële kandidaten. Ten aanzien van het inkomen en het vermogen is de situatie minder rooskleurig. Een aanzienlijk aantal is al bezig met een afbouw van het bedrijf.

De 29 toegewezenen en 24 afgewezenen zijn vooral via landbouwbladen, en ook wel door voorlichters, boekhouders of kennissen bekend geraakt met de ROZ-regeling. Circa een derde van hen had er tegenop gezien een beroep op de regeling te doen, met als motivering niet van de bijstand te willen leven, zichzelf te willen redden, niet te willen erkennen een onvoldoende inkomen te hebben, schaamtegevoel e.d.

Ruim 80% heeft direct een aanvraag ingediend toen men van de ROZ-regeling had gehoord. In twee derde van de gevallen werd de

aanvraag binnen een half jaar toe- of afgewezen. De afwijzing verliep gemiddeld wat sneller dan de toewijzing. Een aantal afgewezenen wist niet waarom men afgewezen was. Voor zover dat wel bekend was, schreef een derde dat toe aan een te laag inkomen en de helft aan een te hoog vermogen. Niemand zag leenbijstand als een reële mogelijkheid, allen stonden er afwijzend tegenover. Ruim een derde van de afgewezenen denkt in de komende jaren in het inkomen te voorzien door op dezelfde manier door te gaan, anderen denken aan het aanspreken van financiële reserves, verkoop van grond, bijspringen door kinderen, sanering, AAW-uitkering, AOW e.d.

Het maandelijkse bedrag van de ROZ-uitkering varieerde - afhankelijk van het inkomen - nogal. Meer dan *f* 1.000 maar ook minder dan *f* 250 per maand waren geen uitzondering. Circa de helft van de toewijzingen was echter lager dan *f* 500 per maand. Enkele ROZ-uitkeringen zijn na herberekening stopgezet. In enkele gevallen moest het uitgekeerde bedrag worden terugbetaald.

Van de toegewezenen vond een derde de ROZ-uitkering voldoende, een vijfde onvoldoende, terwijl de overigen de uitkering voldoende noch onvoldoende vonden. Wel heeft de uitkering ongeveer 60% in staat gesteld bepaalde uitgaven te doen, zoals de aanschaf van dagelijkse privé-goederen (kleding, voeding e.d.), en ook wel het aflossen van schulden of de aanschaf van noodzakelijke bedrijfsmiddelen.

Een derde van de ROZ-aanvragers sprak zich uit voor verlaging van de leeftijdsgrens naar gemiddeld 55 jaar en ruim twee derde wilde een verlaging van de minimumgrens van het inkomen. Verder vond een derde van de toegewezenen en drie vierde van de afgewezenen dat het maximum eigen vermogen naar *f* 250.000 diende te worden opgetrokken.

Van de toegewezenen is een vijfde niet tevreden over de behandeling door de betreffende gemeente-ambtenaren, vanwege de lange afwikkelingsduur of het te veel binnenskamers afhandelen van de aanvraag. Van de afgewezenen had een derde aanmerkingen op de lange duur van de behandeling, de ondeskundigheid van de ambtenaren op agrarisch terrein, gebrek aan vertrouwelijkheid, en wantrouwen van de zijde van de ambtenaren.

Op de vraag hoe verbeteringen in de procedure konden worden aangebracht, antwoordden sommige aanvragers dat de procedure moest worden versneld, terwijl anderen wilden dat de aanvraag door de standsorganisatie, de bureauhouder of het Ministerie van Landbouw werd behandeld. Het merendeel zou andere boeren en tuinders in dezelfde situatie aanraden een ROZ-aanvraag in te dienen. Of het iets oplevert, wordt door de afgewezenen nogal eens in twijfel getrokken.

7. Gevolgen van wijzigingen in de ROZ-voorwaarden

- Aantal mogelijke aanvragers bij huidige ROZ-voorwaarden

Uitgaande van de huidige ROZ-voorwaarden, zouden in principe bijna 1.500 boeren en tuinders met een klein bedrijf een aanvraag voor een ROZ-uitkering kunnen indien. Van dit aantal gaf echter bijna de helft te kennen - ook in geval dat nodig is - niet van de regeling gebruik te willen maken.

Daarnaast vallen circa 600 boeren en tuinders op grond van hun leeftijd en vermogen binnen de termen van de ROZ-regeling, maar hebben een inkomen dat minder dan de helft van het minimuminkomen voor zelfstandigen bedraagt.

- Aantal mogelijke aanvragers bij verandering van de ROZ-voorwaarden

Verruiming van de ROZ-regeling door
- verlaging van de leeftijdsgrens tot 55 jaar
- verlaging van de inkomensgrens tot een kwart van het minimuminkomen voor zelfstandigen
- optrekking van de vermogensgrens tot b.v. *f* 200.000

zou in principe het aantal mogelijke aanvragers tot circa 3.000 doen stijgen. Dit is tweemaal zoveel als bij de huidige ROZ-regeling. Het aantal mogelijke aanvragers zou echter 1.700 bedragen, omdat de overigen, ook als dat nodig is, geen aanvraag willen indenen.

- Gevolgen voor de landbouwproduktie

Het aantal van de bedrijven van de potentiële kandidaten in de totale produktieomvang is bijna 2%. Indien door verruiming van de voorwaarden het aantal ROZ-aanvragers zou toenemen tot circa 3.000, dan zou dat betrekking hebben op circa 0,6% van de landelijke produktie. Het is echter niet te verwachten dat de melkveebedrijven, ook als een ROZ-uitkering wordt verkregen, in dezelfde omvang zullen worden voortgezet.

De bedrijven die bij een verruiming van de ROZ-voorwaarden een aanvraag zouden indienen, hebben circa 1,3% van de landelijke oppervlakte cultuurgrond in gebruik. In de afgelopen jaren is deze oppervlakte aanzienlijk teruggelopen en zal in de komende jaren nog verder verminderen. Bovendien gebruiken oudere boeren en tuinders hun grond minder intensief dan andere bedrijfshoofden.

Conclusies en slotbeschouwing

Het onderzoek diende inzicht te geven in een aantal vraagpunten. Eerst wordt aangegeven welke enquêteresultaten 1) directe informatie geven voor deze vraagpunten. Daarna worden de resultaten van commentaar voorzien.

1. Oorzaken van gering gebruik van de ROZ-regeling

De vraaggesprekken hierover leverden de volgende aanknopingspunten:

- Van de potentiële kandidaten is 80% niet op de hoogte van de ROZ-regeling (63).
- Ongeveer de helft vindt een dergelijke regeling slechts aanvaardbaar in ernstige omstandigheden of is zonder meer tegen de regeling (64).
- Een vierde van de potentiële kandidaten heeft een inkomen beneden de helft van het minimuminkomen voor zelfstandigen, terwijl van een derde het inkomen hoger is dan het minimuminkomen (de in de ROZ-regeling genoemde grenzen). Gemiddeld hadden de betreffende boeren en tuinders in 1978 een belastbaar inkomen van *f* 15.700 (50). Van de toe- en afgewezenen bedroeg het belastbaar inkomen gemiddeld slechts circa *f* 9.000 (51).
- Van bijna de helft van de potentiële kandidaten is het vermogen te hoog om een uitkering om niet te krijgen (55).
- Ruim 40% van de potentiële kandidaten vindt inkomenssteun via de gemeente bezwaarlijk en geeft de voorkeur aan een boerenorganisatie, en eventueel aan het Ministerie van Landbouw(66).
- Bij de huidige voorwaarden komt 82% van de geënquêteerden niet in aanmerking voor een ROZ-uitkering. Hierbij is afgezien van leenbijstand (71).
- De meesten hebben bezwaren tegen het lenen van geld (57).

Uit bovenstaande gegevens blijkt dat, op grond van diverse factoren, weinig boeren en tuinders een beroep doen op de ROZ-regeling, maar ook dat zij er weinig voor voelen om inkomenssteun te vragen. De ouderen willen niet van anderen afhankelijk zijn. Men is er al jaren aan gewend zoveel mogelijk voor het eigen inkomen te zorgen. Een deel van de boeren en tuinders is met een erg laag inkomen maar al te zeer vertrouwd, en men kent er geen inkomensze-

---

1) Bij elk enquêteresultaat is aangegeven op welke pagina in het rapport de betreffende informatie is te vinden.

kerheid zoals in veel andere sectoren. Alleen als men absoluut niet meer van het inkomen kan rondkomen, wil men steun ontvangen. Bovendien heeft men ernstige bedenkingen tegen het maken van schulden. Geld lenen voor het levensonderhoud wordt veelal afgewezen.

Op grond van de huidige voorwaarden kan slechts een klein aantal boeren en tuinders een beroep doen op de ROZ-regeling. Van de geënquêteerden, die geselecteerd zijn op basis van de geringe omvang van hun bedrijf, zou 18% van de huidige regeling gebruik kunnen maken. Vooral door de combinatie van voorwaarden wordt een groot aantal boeren en tuinders uitgesloten, die echter wel inkomenssteun nodig hebben. Opmerkelijk is dat 7% van de potentiële kandidaten een te laag inkomen heeft, maar wel beneden de vermogensgrens van de regeling blijft.

Voor veel boeren en tuinders heeft "bijstand" een zeer ongunstige klank. Dit houdt ten dele verband met het feit dat men een beroep moet doen op de gemeente, waar men zich niet altijd in vertrouwde handen voelt. Ook de vrij lange duur van de procedure en de onzekerheid over de uitkomst dragen hiertoe bij. Verder speelt de terughoudendheid om financiële gegevens te verstrekken een rol. Degenen die een ROZ-aanvraag hebben ingediend, kunnen zich in hun recht op bijstand onzeker voelen.

Dat slechts weinig boeren en tuinders, zelfs na drie jaar, op de hoogte zijn van het bestaan van de ROZ-regeling houdt verband met de voorlichting over de regeling. Over het algemeen is de groep oudere zelfstandigen nogal moeilijk te bereiken met informatie, vooral degenen die niet zijn aangesloten bij een standsorganisatie. Vanwege de ongunstige ervaringen - met name het relatief grote aantal afwijzingen wegens een te hoog vermogen - zijn de voorlichtingsorganisaties terughoudend geworden om in het algemeen aan de regeling bekendheid te geven. Om niet al te veel verwachtingen te wekken, is men meer selectief informatie gaan verstrekken.

2. Gevolgen van het ontvangen van een ROZ-uitkering voor boeren en tuinders, hun gezin en de bedrijfsvoering

Om een indruk te krijgen van de gevolgen voor de werk-, woon- en leefsituatie van agrariërs die mogelijk voor de ROZ-regeling in aanmerking komen, zijn o.m. de volgende gegevens van belang. Hierbij baseren we ons op alle geënquêteerden - potentiële kandidaten, toegewezenen en afgewezenen - omdat er slechts weinig aanvragers zijn die een uitkering hebben gekregen.

- In veel woningen ontbreken o.a. sanitaire voorzieningen. Toch zijn de meeste oudere boeren en tuinders tevreden met hun woonsituatie (35).
- Veel ouderen hebben problemen met hun gezondheid. Van de potentiële kandidaten ontvangt 25% een uitkering wegens arbeidsongeschiktheid (32), van de toe- en afgewezenen slechts 9%(32).

- Ongeveer de helft van de potentiële kandidaten heeft een verzekering tegen de kosten van arbeidsongeschiktheid, vaak echter met een zeer lage uitkering (34).
- Tegen de kosten voor geneeskundige behandeling zijn vrijwel allen verzekerd, van wie een deel is opgenomen in het ziekenfonds (34).
- Van de potentiële kandidaten vond 36% het gezinsinkomen te laag, van de toe- en afgewezenen ruim 85% (51).
- Ruim 40% van alle geënquêteerden verwacht in de komende tijd een lager inkomen (53).
- Ruim 40% van de potentiële kandidaten heeft schulden van uiteenlopende omvang (55).
- Op 61% van de bedrijven worden één of meer bedrijfsonderdelen afgebouwd (58).
- Na de bedrijfsbeëindiging zal circa 40% van de potentiële kandidaten uitsluitend van een AOW-uitkering moeten leven (62).
- Een mogelijke verbetering van het inkomen zal bij voorkeur dienen voor besteding in de huishouding, verbetering van de woning, aflossen van schulden en bedrijfsuitgaven, terwijl ook sparen op de bank voor slechtere tijden en uitdelen aan de kinderen genoemd zijn (52).
- Uit de ROZ-uitkeringen werden gezinsuitgaven gedaan, schulden afgelost en gebouwen aangepast (69).

Concluderend mag men stellen dat de oudere zelfstandige agrariërs veelal gewend zijn aan een sobere leefwijze. Men mag niet verwachten dat door het verkrijgen van een uitkering of extra inkomen hierin veel verandering zal komen. Alleen aan uiterst noodzakelijke uitgaven wordt geld besteed, waarbij het aflossen van schulden, die gezien het inkomen soms vrij aanzienlijk zijn, voorop staat. De neiging om geld te sparen voor slechtere tijden leeft sterk. Dit hangt zowel samen met de onzekere inkomenssituatie (prijzen, opbrengsten e.d.) waarmee men te maken heeft, als met het handhaven van het bestaande patroon van gezinsuitgaven. Overigens wordt er met het oog op het sparen gewezen op eerdere ervaringen, waarbij men in een aantal gevallen de verkregen uitkeringen moest terugbetalen. Tenslotte speelt ook de sombere toekomstverwachting bij veel oudere boeren en tuinders een rol.

Het blijkt dat een hoger inkomen of een uitkering meestal niet zal worden gebruikt om de inkomenscapaciteit van het bedrijf te verhogen. Slechts enkelen zouden het geld ten behoeve van het bedrijf gebruiken. Hooguit zal dat het geval zijn als men noodzakelijke en/of aanvullende investeringen moet doen in gebouwen, grondverbetering of de veestapel.

De bedrijfsverkleining wordt voornamelijk bepaald door de lichamelijke gesteldheid van de boeren en tuinders. Zij werken meestal als enige arbeidskracht op het bedrijf, zodat hun arbeidsinzet bepalend is voor de bedrijfsvoering. Veelal gaat het om bedrijven met eenvoudige technische voorzieningen, waarbij men voor

bepaalde werkzaamheden een beroep moet doen op de loonwerker. De aard van de bedrijfsvoering brengt met zich mee dat het bedrijf is aangepast aan de arbeidsinzet van de boer of tuinder. Met het ouder worden gaat men extensiever werken. Er is dus een geleidelijke overgang naar de bedrijfsbeëindiging. De gebouwen op deze bedrijven worden vaak gedeeltelijk onbenut gelaten, terwijl de boerderij uiteindelijk meer als huisvesting voor het gezin dient. Alleen de noodzaak om te verhuizen kan tot beëindiging leiden. Voor pachters zal dit nogal eens het geval zijn als zij 65 jaar worden.

3. Gevolgen voor de agrarische bedrijfstak in geval van ruimer gebruik van de ROZ-regeling

Ten aanzien van de mogelijke gevolgen die een ruimer gebruik van de ROZ-regeling met zich mee kan brengen, beperken we ons tot de ontwikkeling van het aantal bedrijven en de bijdrage aan de agrarische produktie. Daarbij wordt tevens gelet op de gevolgen als de voorwaarden van de regeling versoepeld zouden worden. Uit de enquête blijkt het volgende:

- In de afgelopen vijf jaar is 39% van de geënquêteerde bedrijven verkleind (43).
- Op 61% van de bedrijven worden één of meer bedrijfsonderdelen afgebouwd (58).
- De meeste potentiële kandidaten willen zo lang mogelijk zelfstandig blijven, of in ieder geval doorgaan tot hun 65e jaar (62).
- Ruim een vierde van de potentiële kandidaten beschouwt de situatie als voltooid, terwijl een tiende als een niet geslaagd ondernemer kan worden bestempeld. Bij de toe- en afgewezenen is dit percentage groter (45).
- Na de bedrijfsbeëindiging wil 60% de woning blijven bewonen. De grond gaat meestal naar vreemden en soms naar een zoon. Ruim een derde heeft nog geen mening over de bestemming van de grond en de gebouwen (61).
- Een verruiming van de ROZ-voorwaarden, waarbij de leeftijdsgrens zou worden verlaagd tot 55 jaar, het minimuminkomen zou worden bepaald op een kwart van het minimuminkomen voor zelfstandigen en het vermogen zou worden verhoogd tot *f* 200.000, zou tot maximaal 3.000 aanvragen kunnen leiden (73). Dit is een verdubbeling van het aantal dat bij de huidige ROZ-voorwaarden voor een bijdrage om niet in aanmerking komt.

Het ontvangen van een ROZ-uitkering blijkt niet van invloed te zijn op het al dan niet voortzetten van het bedrijf. De bedrijfsvoortzetting kan immers ook door andere omstandigheden worden bepaald, b.v. O.- en S.-regelingen. Een deel van de potentiële kandidaten had het melkvee afgestoten en hield in plaats daarvan jongvee. Soms ging dit gepaard met een uitkering voor het niet le-

veren van melk aan de zuivelfabriek. Ook de AAW-uitkering is van belang om het bedrijf op een aangepaste wijze voort te kunnen zetten. Veelal zijn er geen plannen om grond of gebouwen aan kinderen over te dragen. Er is dus geen grote druk om het bedrijf te beëindigen.

De oudere agrarische zelfstandigen nemen slechts een gering deel van de totale landbouwproduktie voor hun rekening. Van alle boeren en tuinders die voor de huidige ROZ-regeling in aanmerking kunnen komen, bedraagt het aandeel in de totale landbouwproduktie 0,3%. Bij een verruiming van de regeling zou het aantal bedrijven en ook het produktieaandeel maximaal verdubbelen. Gezien de relatieve overschotten kan de extensieve bedrijfsvoering van de oudere boeren en tuinders met een klein bedrijf, die tot een geringere produktie leidt, positief worden beoordeeld. Een zelfde oppervlakte grond in gebruik bij jonge bedrijfshoofden levert doorgaans een grotere produktie op.

1. Doel en opzet van het onderzoek

1.1 De Rijksgroepsregeling Oudere Zelfstandigen

Op 1 oktober 1977 is de Rijksgroepsregeling Oudere Zelfstandigen in werking getreden. Deze regeling 1) is van toepassing op de zelfstandige aan wie geen bijstand ingevolge de Rijksgroepsregeling Zelfstandigen kan worden verleend en die niet in de noodzakelijke kosten van het bestaan kan voorzien, onder de voorwaarden dat hij:

1. 58 jaar of ouder is, maar de leeftijd van 65 nog niet heeft bereikt;
2. in staat is om uit het bedrijf of beroep een inkomen te halen van tenminste de helft van het voor dat jaar geldende minimuminkomen voor zelfstandigen (in 1979 was dat tenminste ƒ 13.500);
3. de arbeidstijd geheel of vrijwel geheel gebruikt voor de uitoefening van het bedrijf of beroep;
4. voldoet aan de wettelijke vereisten voor het beroep of bedrijf, dat men bovendien al minstens vijf jaar moet uitoefenen;
5. een vermogen heeft dat een bepaalde vrijgelaten som niet te boven gaat (in 1979 beneden ƒ 134.600), waarbij ook aan het privé-vermogen een limiet is gesteld (in 1979 maximaal ƒ 55.800). Indien de omstandigheden daartoe aanleiding geven, kan ter voorziening in de behoefte aan bedrijfskapitaal bijstand worden verleend in de vorm van een renteloze lening (in 1979 ten hoogste ƒ 10.900).

1.2 Aanleiding en doel van het onderzoek

- Aanleiding van het onderzoek

Bij het in werking treden van de regeling verwachtte men op grond van de leeftijdsopbouw en de inkomenssituatie dat tussen de 5.000 en 10.000 zelfstandigen, waaronder een belangrijk deel agrariërs, een aanvraag zouden indienen. Gebleken is echter dat na ruim twee jaar in totaal slechts circa 300 aanvragen waren ingediend, waarvan bovendien bijna de helft was afgewezen. Van deze circa 300 aanvragen was ongeveer een derde afkomstig uit de agrarische sector.

---

1) Besluit houdende vaststelling van een Rijksgroepsregeling Oudere Zelfstandigen, Staatsblad nr. 526, 1977, 5 augustus artikel 2 en 9.

Bij de behandeling van de Rijksgroepsregeling Oudere Zelfstandigen in de Tweede Kamer is toegezegd, dat enkele jaren na de inwerkingtreding van de regeling een evaluatie zou plaatsvinden. Op het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk werd in eerste instantie begonnen met een analyse van de ingediende aanvragen.

Daarna zijn er vanuit het Ministerie van CRM, met medewerking van de Ministeries van Economische Zaken en van Landbouw en Visserij gesprekken gevoerd met personen en instanties die in de praktijk met de bijstandsverlening te maken hebben en die tevens op de hoogte zijn van de financiële positie van de zelfstandigen. Voor de agrarische sector zijn hierover de financieringsrapporteurs van het Ministerie van Landbouw en een aantal sociaal-economische voorlichtingsdiensten van de standsorganisaties benaderd.

Aangezien uit de analyse en deze gesprekken een onvoldoende basis werd verkregen voor de toegezegde evaluatie van de ROZ-regeling en omdat de geraadpleegde deskundigen hebben aangedrongen om een enquête te laten houden onder de betrokkenen heeft het Ministerie van CRM - mede namens de Ministeries van Landbouw en Visserij en van Economische Zaken - besloten een nader onderzoek te laten instellen. Men heeft zich daarbij voor de agrarische sector gewend tot het Landbouw-Economisch Instituut en voor de niet-agrarische sector tot het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf.

- Doel van het onderzoek

In de aanvraag voor de uitvoering van het onderzoek is gesteld, dat de volgende vragen beantwoord dienden te worden:

1. Hoe is te verklaren dat - gegeven de criteria - zo weinig oudere zelfstandigen een beroep doen op de ROZ-regeling?
2. Wat zijn de gevolgen voor het ontvangen van een uitkering voor de zelfstandige, zijn gezin en zijn bedrijfsvoering?
3. Wat zijn de gevolgen voor de agrarische bedrijfstak als op grotere schaal gebruik zou worden gemaakt van de ROZ-regeling?

Deze vraagstelling is in een enigszins uitgewerkte vorm door het Ministerie van CRM al voorgelegd aan genoemde deskundigen m.b.t. de bijstandsverlening. Uit de daarop gevolgde suggesties bleek dat de vraag voor het onderzoek ruimer diende te worden gezien dan het verklaren van het onvoldoende functioneren van de huidige regeling. Het onderzoek diende tevens inzicht te geven in de aard en de achtergronden van inkomensproblemen en de doorwerking daarvan in de leefsituatie van oudere agrarische zelfstandigen.

1.3 Uitvoering van het onderzoek

- Categorieën

Om inzicht te krijgen in bovenstaande problematiek zijn drie categorieën oudere agrarische zelfstandigen benaderd, namelijk:

1. Potentiële kandidaten, die (vermoedelijk) voldoen aan de voorwaarden die de ROZ-regeling stelt, maar geen aanvraag hebben ingediend.
2. Toegewezen ROZ-aanvragers om de gevolgen van het ontvangen van een uitkering te achterhalen, de ervaringen tijdens de aanvraagprocedure en de mogelijkheid om als informatiebron voor potentiële ROZ'ers te fungeren.
3. Afgewezen ROZ-aanvragers om na te gaan of en hoe zij hun bedrijf voortzetten, de ervaringen tijdens de aanvraagprocedure en de mogelijkheid om als informatiebron voor potentiële ROZ'ers te fungeren.

- Toe- en afgewezenen

Op verzoek van het Ministerie van CRM dienden vijftig toe- en afgewezenen te worden benaderd.

Om over de adressen van de aanvragers te kunnen beschikken, heeft het Ministerie van CRM i.c. de Directie Bijstandszaken zich tot de gemeenten gewend waar één of meer aanvragen voor een ROZ-uitkering zijn ingediend. Daarop aansluitend is door het LEI een brief naar B. en W. van deze gemeenten gestuurd met een verzoek om medewerking van de Gemeentelijke Sociale Diensten/Secretarie-afdeling Sociale Zaken. Deze hebben op hun beurt de aanvragers een brief gezonden met informatie over het onderzoek, evenals een antwoordformulier waarbij men zich voor deelname aan het onderzoek bij het LEI kon opgeven. Door middel van een antwoordformulier hebben zich in de maanden maart t/m mei 1980 34 ROZ-aanvragers aangemeld voor een gesprek. Dit was minder dan het door het Ministerie van CRM gevraagde aantal van vijftig. Mede op grond van de overweging dat een schriftelijke rappellering te veel tijd zou vergen, is in juni telefonisch contact gezocht met de resterende GSD/Secretarie-afdeling Sociale Zaken, waarbij alsnog 19 aanvragers bij het onderzoek konden worden betrokken.

- Potentiële ROZ-kandidaten: populatie en steekproef

De categorie zelfstandige agrariërs die in het onderzoek zijn betrokken, is bepaald in overleg met de door het Ministerie van CRM ingestelde Begeleidingscommissie. Op grond van ervaringen met eerdere bijstandsregelingen en als resultaat van de gesprekken met deskundigen zijn enkele criteria gehanteerd om de groep binnen de geregistreerden van de Landbouwtelling 1979 af te grenzen.

Als leeftijdsgrens werd 55 jaar gekozen, zodat alle bedrijfshoofden van 55-65 jaar in aanmerking kwamen, met dien verstande dat degenen die niet volledig in de land- en tuinbouw werkzaam waren buiten beschouwing bleven. Uitgaande van de Landbouwtelling is de categorie beperkt tot degenen met hoofdberoep land- of tuinbouwer.

Bedrijven waarop een opvolger aanwezig was, zijn eveneens buiten beschouwing gebleven. Dit omdat op deze bedrijven de in-

vloed van het ouder zijn van het bedrijfshoofd voor de inkomensvorming minder groot zou kunnen zijn dan wanneer het bedrijfshoofd alleen werkzaam is.

Alleen bedrijven met een omvang tot 90 sbe 1) zijn in het onderzoek opgenomen. Deze grootte-grens is gekozen op basis van resultaten van LEI-boekhoudingen. Vooral bedrijven kleiner dan genoemde omvang behalen veelal een inkomen dat lager is dan het minimuminkomen voor zelfstandigen, wat als één van de ROZ-voorwaarden geldt.

Met het oog op de vermogensvoorwaarde welke bij de ROZ-regeling wordt toegepast, zijn ook bedrijven waarop ten minste 10 ha van de cultuurgrond in eigendom is buiten beschouwing gebleven. Een grotere oppervlakte cultuurgrond in eigendom zou een overschrijding van het vermogenscriterium zeer waarschijnlijk maken.

Tenslotte zij vermeld dat alleen persoonlijke ondernemingen in het onderzoek zijn opgenomen, dus geen vennootschappen.

Uitgaande van de Landbouwtelling 1979 hebben de gehanteerde criteria de volgende afgrenzing tot gevolg gehad:

Leeftijd 55 - 65 jaar	:	30.950 bedrijfshoofden
- waarvan met bedrijfsomvang 10 - 90 sbe	:	13.865 bedrijfshoofden
- en zonder opvolger	:	9.705 bedrijfshoofden
- en minder dan 10 ha grond in eigendom	:	8.300 bedrijfshoofden

In principe kwamen 8.300 zelfstandige oudere boeren en tuinders met een klein bedrijf in aanmerking voor het onderzoek. Een dergelijke aanpak maakt het in principe mogelijk de positie van de betreffende categorie oudere zelfstandige agrariërs in een breder verband te zien ten aanzien van aspecten als bedrijfstype, produktieomvang, oppervlakte grond e.d.

In verband met het grote aantal potentiële kandidaten was een steekproef noodzakelijk. Uit praktische overwegingen (kosten, tijd) en in overleg met het Ministerie van CRM werd in principe besloten tot een steekproefomvang van 260 personen. Verwacht werd dat men in de diverse delen van het land verschillend tegen het gebruik van de ROZ-regeling aankijkt. Veelal zal dit te maken hebben met het opvattingenpatroon dat in de loop der jaren is gevormd. Gezien het beperkte aantal van 260 te benaderen personen is de voorkeur gegeven aan een per gebied gelijk aantal van 65 personen. Op basis van de verdeling:

- Noorden (Groningen, Friesland, Drenthe): 1.295 personen
- Oosten (Overijssel, Gelderland) : 2.915 personen
- Westen (Utrecht, Noord- en Zuid-Holland, Zeeland): 1.975 pers.
- Zuiden (Noord-Brabant, Limburg): 2.115 personen

---

1) Omdat het bij de ROZ-regeling om een duurzaam laag inkomen gaat, kan de bedrijfsomvang (in sbe) worden gebruikt voor de inkomenscapaciteit. Standaardbedrijfseenheden (sbe): één sbe komt overeen met een bepaald bedrag aan toegerekende factorkosten (arbeid, rente en netto-pacht) in een basisperiode bij een doelmatige bedrijfsvoering en onder normale omstandigheden. Zie Landbouwcijfers 1980, blz. 236.

betekende dit per gebied een verschillend steekproefpercentage, waarbij de keuze "at random" plaatsvond. Omdat rekening diende te worden gehouden met "uitval" (weigering, verhuisd, niet thuis e.d.) is daarnaast een reserve van 100 personen aangehouden.

- Veldwerk

De gesprekken vonden plaats in de maanden juni, juli en augustus 1980. De gegevens zijn verzameld door een vijftal ervaren LEI-enquêteurs. Van de 260 potentiële ROZ-kandidaten - verdeeld over de diverse regio's - zijn uiteindelijk de gegevens van 234 geënquêteerden verzameld en verwerkt door deze enquêteurs. De gesprekken duurden meestal één tot twee uur. Voor zover sprake was van weigeringen zijn deze zoveel mogelijk vervangen. In sommige gevallen was men al enkele jaren geleden met het bedrijf gestopt. Deze uitvallers betroffen "onzuiverheden" in de populatie en zijn niet vervangen. Op basis van de 234 verwerkbaar binnengekomen vraaggesprekken is een omrekening vanuit de steekproefomvang per gebied naar de totale populatie toegepast. Een gevolg van deze werkwijze is dat de gepresenteerde cijfers in werkelijkheid iets hoger of lager kunnen liggen. Uitgaande van de selectiecriteria ter bepaling van de steekproef zal de problematiek van de onderzochte groep een sterke mate van overeenkomst vertonen met de totale populatie. Opgemerkt wordt verder dat in alle tabellen de omgerekende aantallen c.q. percentages van de totale populatie zijn opgenomen. Voor zover niet uitdrukkelijk anders is vermeld, hebben deze aantallen betrekking op de categorie potentiële ROZ-kandidaten.

Van de 53 ROZ-aanvragers vielen er zes af (geen tijd, niet bereikbaar, ziekte e.d.), terwijl er in tweede instantie alsnog zes uit de categorie potentiële ROZ-kandidaten aan zijn toegevoegd, nadat was gebleken dat ze een aanvraag hadden ingediend. Het aantal mogelijke toe- en afgewezenen bedroeg derhalve 59 uit een totaal aantal van ruim 100 ROZ-aanvragen uit de agrarische sector. Met 53 van hen vond een gesprek plaats, wat in doorsnee anderhalf tot twee uur duurde.

- Onderwerpen

Voor de uitvoering van het onderzoek is een mondelinge enquête gehouden onder een aantal oudere agrarische zelfstandigen. Al naar gelang de te benaderen categorie zijn verschillende thema's ter sprake gekomen. Ten aanzien van de potentiële ROZ-kandidaten zijn de volgende thema's (zie Bijlage 1 vragenlijst) uitgewerkt.

1. De mate waarin oudere zelfstandige agrariërs voldoen aan de criteria van de Rijksgroepsregeling Oudere Zelfstandigen.
2. De mogelijkheden die de oudere zelfstandige agrariër zoekt om een naar zijn oordeel voldoende inkomen uit het bedrijf te halen.
3. De consequenties die de oudere zelfstandige agrariër trekt of zou trekken als zijn inkomen volgens hemzelf te laag blijft of zou worden.

4. De houding tegenover uitkeringen o.m. in relatie tot de gezondheidstoestand.
5. De bekendheid met de ROZ-regeling.

Bij het onderzoek is er naar gestreefd de gegevens van potentiële ROZ-kandidaten en van de toe- en afgewezen ROZ-aanvragers zo goed mogelijk vergelijkbaar te maken om eventuele verschillen en overeenkomsten te kunnen aangeven. Dit betekent dat bij de toe- en afgewezenen dezelfde thema's aan de orde zijn gesteld als bij de potentiële ROZ-kandidaten. Bij de toegewezenen is verder ingegaan op de ervaringen rond de toekenning van de uitkering evenals op de gevolgen van de uitkering voor de bedrijfsvoering. Bij de afgewezenen zijn eveneens de ervaringen rond de behandeling van de aanvraag ter sprake gekomen alsmede de vraag of en in hoeverre men het bedrijf voortzet.

2. Gezins- en leefsituatie

Inleiding

Om inzicht te verkrijgen in de inkomensbehoefte van de gezinnen wordt ingegaan op de gezinssamenstelling bij de oudere zelfstandige agrariërs. Daarbij vormen het nog studeren van kinderen en het nog thuis wonen belangrijke elementen. Verder kunnen het gevolgde onderwijs en de beroepsgeschiedenis van het bedrijfshoofd enige achtergrond verschaffen over de mogelijkheden om zichzelf te kunnen redden, en over het opvattingenpatroon van de zelfstandige agrariërs (2.1).

Bij de mogelijkheden om de werkzaamheden te kunnen verrichten op het bedrijf en bij de mogelijkheden om eventueel elders te werken, speelt de gezondheidstoestand een uiterst belangrijke rol. In samenhang daarmee wordt ingegaan op de wijze van verzekerd zijn en op het ontvangen van een AAW-uitkering (2.2).

Het wonen op het platteland vraagt in sommige opzichten om voorzieningen vooral in verband met de leeftijd en de gezondheid. Met het oog daarop zijn enkele gegevens opgenomen over de woning en de aanwezige woonvoorzieningen. Het hoofdstuk wordt besloten met een globale typering - op basis van de indrukken van de enquêteurs - van de inrichting van de woning. De hiernavolgende tabellen hebben uitsluitend betrekking op de potentiële kandidaten, waarbij o.m. aandacht is geschonken aan gebiedsverschillen. Vanwege het betrekkelijk kleine aantal is een dergelijke uitsplitsing niet mogelijk voor de toe- en afgewezen ROZ-aanvragers. Wel worden verschillen en overeenkomsten - voor zover aanwezig - aangegeven met de potentiële kandidaten.

2.1 Gezinssituatie, opleiding en beroepsgeschiedenis

- Leeftijd, burgerlijke staat en kindertal

In totaal zijn - na omrekening vanuit de steekproef naar de populatie - 8.210 oudere zelfstandige agrariërs met een klein bedrijf als potentiële ROZ-kandidaten in het onderzoek betrokken. Op het tijdstip van de enquête - medio 1980 - was 20% 55 tot 58 jaar, 34% 58 tot 61 jaar en 46% tussen 61 en 65 jaar. De gemiddelde leeftijd bedroeg 60 jaar. Hoewel de gemiddelde leeftijd in de verschillende gebieden eveneens 60 jaar was, vertoont de verdeling over de leeftijdsklassen meer spreiding (tabel 2.1).

Tabel 2.1 Leeftijd en gebied

Leeftijd	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal
55 - 58 jaar	26%	14%	19%	26%	20% (1655)
58 - 61 jaar	26%	38%	28%	39%	34% (2765)
61 - 65 jaar	48%	48%	53%	35%	46% (3790)
Totaal	100% (1275)	100% (2910)	100% (1915)	100% (2110)	100% (8210)

Van de 53 aanvragers voor een ROZ-uitkering behoren er 29 tot de categorie toegewezenen en 24 tot de afgewezenen. De gemiddelde leeftijd is 62 jaar. Van de toegewezenen is 59% en van de afgewezenen 71% 61 jaar of ouder.

Van de potentiële kandidaten, de toe- en afgewezenen is 82% gehuwd, 5% is gehuwd geweest en de overigen zijn ongehuwd. Het gemiddeld kindertal bedroeg 3,3 per gezin. Het aantal kinderen per gezin liep echter nogal uiteen: 15% had geen kinderen, 25% een of twee, 23% drie of vier, 12% vijf of zes en 25% zeven of meer kinderen.

Bij 53% van de gezinnen van potentiële kandidaten is sprake van thuiswonende kinderen. In de meeste gevallen (85%) betreft het gemiddeld twee inwonende zoons en ruim 1,5 inwonende dochters per gezin. In totaal komt dat neer op gemiddeld ruim 2,5 inwonende kinderen. Het merendeel van deze inwonende kinderen oefent reeds een beroep uit, overwegend in de niet-agrarische sfeer, terwijl circa 30% nog schoolgaand is of een studie volgt. Inwoning van kinderen kan bij de oudere zelfstandige agrariërs gevolgen hebben voor het gezinsinkomen:

- in positieve zin doordat de zoon(s) en/of dochter(s) verzorgingsgeld betalen, eventueel hun inkomen voor een deel thuis afdragen ("kan soms enige verlichting van de gezinslasten betekenen", "is vaak bittere of harde noodzaak");
- in negatieve zin doordat uitgaven voor studiedoeleinden ten behoeve van een of meer kinderen moeten worden gedaan, hetgeen zwa(arde)re gezinslasten tot gevolg heeft.

Het verschijnsel thuiswonende kinderen komt relatief gezien het minst voor op de kleinste bedrijven (10 - 30 sbe: 34%, 70 - 90 sbe: 61%), op bedrijven met het laagste belastbaar (fiscaal) inkomen (beneden *f* 10.000: 39%, boven *f* 19.000: 54%) of bij de wat oudere zelfstandige agrariërs.

In een op de acht gevallen behoren tot het gezin van de geënquêteerde naast echtgenote en/of kinderen soms nog ouders/schoonouders of familieleden.

De gezinssituatie van de toe- en afgewezenen, vertoont veel overeenkomst met die van de potentiële ROZ-kandidaten.

- Opleiding

De meeste potentiële kandidaten hebben na de lagere school geen dagonderwijs gevolgd, maar slechts een of meer cursussen in de avonduren (48%) of zelfs helemaal geen verder onderwijs genoten (30%). Voor zover men wel vervolgonderwijs heeft ontvangen, betrof dat meestal lager dagonderwijs in de land- of tuinbouw (16%), soms ander beroepsonderwijs (5%) of algemeen vormend onderwijs (1%). Wat hun leeftijdgenoten op grotere land- en tuinbouwbedrijven (meer dan 90 sbe) betreft, blijkt circa 40% na de lagere school nog vervolgonderwijs - doorgaans lager agrarisch onderwijs - te hebben gevolgd. Het opleidingsniveau van de geënquêteerde potentiële kandidaten steekt hier nogal bij af.

Ruim de helft van de kinderen van de potentiële kandidaten volgde/volgt lager beroepsonderwijs (incl. leao) of lager algemeen vormend onderwijs (lavo, mavo), een vierde middelbaar beroepsonderwijs of middelbaar algemeen vormend onderwijs (havo, vwo) en 12% hoger beroeps- of universitair onderwijs. Van een aantal geënquêteerden zitten er nog kinderen op de lagere school. Regionaal gezien is sprake van enkele verschillen (tabel 2.2). De indruk is dat de over het algemeen minder gunstige sociaal-economische positie van oudere boeren en tuinders met een klein bedrijf weinig nadelige gevolgen heeft gehad voor het opleidingsniveau van hun kinderen.

Het opleidingsniveau van de kinderen van de toe- en afgewezenen wijkt nauwelijks af van dat van de potentiële kandidaten.

Tabel 2.2 Opleidingsniveau kinderen naar gebied

Opleiding	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal
Lagere school	2%	5%	3%	1%	4%
Lager beroepsonderw.	50%	53%	59%	42%	50%
Lager algemeen vorm. onderwijs	10%	11%	12%	6%	9%
Midd. beroepsonderw.	21%	13%	11%	19%	15%
Midd. algemeen vorm. onderwijs	10%	10%	9%	12%	10%
Hoger of univ. onderwijs	7%	8%	6%	20%	12%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%

- Beroepsgeschiedenis

Gemiddeld zijn de potentiële kandidaten, de toe- en afgewezenen 29 jaar als zelfstandig landbouwer of tuinder werkzaam, ongeacht waar men woonachtig is. Dooreengenomen is men dus vanaf het

dertigste jaar voor eigen rekening gaan werken. Een tiende is korter dan 20 jaar zelfstandig werkzaam, ruim een derde tussen de 20 en 30 jaar en de helft zelfs langer dan 30 jaar. De meesten hebben nog steeds het bedrijf waarop men destijds voor zichzelf is begonnen. Ervaringen uit de crisistijd en de daaropvolgende (na-)oorlogse jaren worden door de geënquêteerden nog in vrij sterke mate beleefd.

Ruim twee derde van de potentiële kandidaten heeft het bedrijf overgenomen van ouders, schoonouders of van familieleden en een vijfde van vreemden, terwijl een aantal het bedrijf zelf heeft opgebouwd (tabel 2.3).

Van de afgewezenen meer nog dan van de toegewezenen heeft een aanzienlijk deel destijds het bedrijf van vreemden overgenomen (resp. 34% en 25%).

Tabel 2.3 Bedrijfsovername naar gebied

Bedrijf overgenomen van	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal	
Ouders	60%	70%	60%	68%	66%	(5380)
Familie	6%	1%	7%	10%	5%	(455)
Vreemden	31%	16%	28%	11%	20%	(1630)
Zelf opgebouwd	3%	13%	5%	11%	9%	(745)
Totaal	100% (1275)	100% (2910)	100% (1915)	100% (2110)	100%	(8210)

In de periode voorafgaand aan het zelfstandig worden, hebben de meeste potentiële kandidaten, toe- en afgewezenen voornamelijk thuis gewerkt, gemiddeld zo'n zestien jaar. Een flink aantal heeft op andere agrarische bedrijven gewerkt (32%), soms in combinatie met werk op het ouderlijk bedrijf. Vooral in het westen (45%) hebben velen eerder in loondienst gewerkt. Gemiddeld was men negen jaar bij anderen in de agrarische sector werkzaam. Bijna een vijfde werkte gemiddeld acht jaar in loondienst buiten de land- en tuinbouw.

2.2 Gezondheidstoestand, arbeidsongeschiktheid en verzekering

- Gezondheidstoestand

Arbeidsongeschiktheid vanwege ziekte of ongeval, van tijdelijke of meer chronisch van aard, maar ook de algehele gezondheidstoestand kan tot problemen leiden bij de uitvoering van het werk. Zo zijn de meeste potentiële kandidaten (73%; van de toe- en

afgewezenen 83%) van mening dat men het werk slechter aankan dan zo'n tien jaar geleden, enkelen vinden dat het beter gaat, terwijl een vierde (26%; bij de toe- en afgewezenen 17%) het even goed kan bijbenen. Dat men problemen ondervindt, wijt men niet zozeer aan de aard van het werk maar vrijwel altijd aan het ouder worden (88%). Dat is vrij vaak een gevolg van meer of minder ernstige lichamelijke klachten (bij 39% van de potentiële kandidaten), vooral bij degenen met een erg klein bedrijf (10 - 30 sbe: 48%) of bij de categorie van 55 - 61 jaar (48%).

De aard van de klachten van de potentiële kandidaten loopt sterk uiteen met als de meest voorkomende: rugklachten, reuma, hartklachten en longaandoening (tabel 2.4). Verhoudingsgewijs wordt vooral in het noorden melding gemaakt van lichamelijke klachten.

Tabel 2.4 Lichamelijke klachten naar gebied

Klachten	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal
Hart	22%	23%	19%	8%	18%
Longen	15%	15%	19%	20%	17%
Ov. interne klachten	6%	5%	18%	8%	8%
Rug	21%	14%	25%	36%	23%
Reuma	18%	33%	13%	8%	20%
Lich. conditie e.d.	18%	5%	6%	12%	10%
Zenuwkwaal	-	5%	-	8%	4%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%
	(725)	(1095)	(530)	(850)	(3200)
Ten opzichte van alle potentiële kandidaten	57%	38%	28%	40%	39%

Van de toe- en afgewezenen heeft 42% lichamelijke klachten met als de meest voorkomende reuma (13%), hartklacht (10%), lichamelijke conditie (8%) of zenuwkwaal (4%).

In het afgelopen jaar is een tiende van de potentiële kandidaten door ziekte (7%) of ongeval (3%) arbeidsongeschikt geweest, gedurende gemiddeld resp. 32 en 50 dagen. Van de toe- en afgewezenen was dit 13% met een gemiddelde van rond 50 dagen. Een op de vier bedrijfshoofden gaf te kennen chronisch deels of soms volledig arbeidsongeschikt te zijn; bij de toe- en afgewezenen resp. 14% en 25%. Een en ander hangt samen met de algehele gezondheidstoestand in de vorm van al langere tijd bestaande lichamelijke klachten. In ruim de helft van de gevallen van arbeidsongeschiktheid was sprake van vervanging, hetzij binnen gezinsverband door de echtgenote of andere gezinsleden, hetzij door anderen zoals bedrijfsverzorger of familieleden/kennissen. De overigen - vaak degenen met chronische ziekteverschijnselen - beperken zich tot de

meest noodzakelijke werkzaamheden, waarbij men er vermoedelijk aan gewend is geraakt het werk toch maar zelf te doen in een "aangepast" werktempo of eventueel door inschakeling van een loonwerker.

Bij de toe- en afgewezenen kon doorgaans in gezinsverband in de voorkomende gevallen in vervanging of aanvulling worden voorzien.

- Arbeidsongeschiktheid

Van de oudere agrarische zelfstandigen met een klein bedrijf (potentiële kandidaten) heeft een vierde korte of langere tijd geleden een aanvraag ingediend in het kader van de Algemene Arbeidsongeschiktheidswet (AAW). Deze aanvraag is bijna altijd (95%) toegekend. Van alle potentiële kandidaten ontvangt 25% een uitkering als gevolg van arbeidsongeschiktheid, nl. 23% een AAW-uitkering en 2% een WAO-uitkering vanwege een eerder loondienstverband. Dit percentage ligt wat hoger dan bij de andere niet in het onderzoek betrokken boeren en tuinders van 55 tot 65 jaar, waar het ongeacht de bedrijfsgrootte ongeveer 20% is 1).

In het noorden en zuiden ontvangen er van de potentiële kandidaten relatief meer zelfstandige agrariërs een AAW-uitkering (resp. 41% en 32%) dan in het oosten en westen (resp. 20% en 16%). Daarnaast heeft een, zij het overigens gering aantal geënquêteerden weleens overwogen een AAW-aanvraag in te dienen.

In tegenstelling tot de potentiële kandidaten heeft slechts een klein deel van de toe- en afgewezenen (resp. 7% en 13%) een AAW-uitkering. Wel hebben enkelen van hen weleens het idee gehad daarvoor een aanvraag in te dienen.

Het percentage arbeidsongeschiktheid van de betreffende potentiële kandidaten ligt gemiddeld op ruim 60% en varieert per gebied weinig. De mate van arbeidsongeschiktheid loopt echter tamelijk sterk uiteen. Het merendeel van hen is voor de helft of meer arbeidsongeschikt verklaard, waarbij 41% zelfs bijna volledig. Dit hangt nauw samen met de aard van de lichamelijke klacht, terwijl ook de leeftijd van de betrokkenen een rol speelt (tabel 2.5).

Ten aanzien van de aard van de lichamelijke klacht ligt de spreiding over de diverse ongeschiktheidsklassen tamelijk gelijkmatig, behalve wat betreft de hartklachten en longaandoeningen waar het percentage doorgaans boven 65% ligt.

---

1) Zie landbouw-Economisch Bericht 1980, Den Haag, blz. 65.

Tabel 2.5 Percentage arbeidsongeschiktheid naar leeftijd

Perc.arbeids-ongeschiktheid	55-58 jaar	58-61 jaar	61-65 jaar	Totaal	
minder dan 45%	9%	13%	14%	13%	(260)
45 - 65%	41%	24%	29%	29%	(610)
65 - 80%	38%	19%	7%	17%	(350)
meer dan 80%	12%	44%	50%	41%	(855)
Totaal	100%	100%	100%	100%	
	(355)	(840)	(880)		(2075)
Ten opzichte van alle potentiële kandidaten	21%	30%	23%		25%

Van de 3200 potentiële kandidaten met meer of minder ernstige lichamelijke klachten heeft 60% een AAW-uitkering en 40% niet (tabel 2.6). Al naar gelang de aard van de lichamelijke klacht - naar de ernst ervan is overigens niet gevraagd - verschilt het percentage boeren en tuinders dat een AAW-uitkering ontvangt. Naar verhouding het hoogst is het percentage bij agrariërs met long-, hart- of rugklachten.

Tabel 2.6 Percentage potentiële kandidaten met een AAW-uitkering ten opzichte van degenen met lichamelijke klachten

Klacht	Uitkering wegens arbeidsongeschiktheid				
	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal
Rug	86%	67%	50%	78%	72%
Reuma	83%	43%	50%	50%	47%
Hart	71%	60%	67%	100%	69%
Longen	80%	100%	33%	80%	77%
Lich. conditie	17%	-	100%	33%	28%
Interne klachten	100%	-	33%	100%	57%
Zenuwkwaal	-	100%	-	50%	28%
Totaal	70%	52%	50%	57%	60%

Regionaal gezien loopt het percentage agrariërs met een lichamelijke klacht dat een AAW- c.q. WAO-uitkering ontvangt uiteen van circa 50% in het oosten en westen tot 57% in het zuiden en 70% in het noorden. Ook wat de afzonderlijke klachten betreft, komen er per gebied aanzienlijke verschillen voor. Een en ander ongeacht het percentage arbeidsongeschiktheid.

Van de toe- en afgewezenen hebben de meesten - meer dan drie kwart - van degenen met een lichamelijke klacht geen AAW-uitkering tegen 40% van de potentiële kandidaten.

- Verzekering

Bijna alle potentiële kandidaten zijn verzekerd tegen de kosten van ziekte en ongeval, nl. bij een particuliere verzekeringsmaatschappij, op collectieve of coöperatieve basis (bij de toe- en afgewezenen circa 12%) of bij een ziekenfonds (bij de toe- en afgewezenen rond 75%). Een overigens klein aantal boeren en tuinders in het oosten en westen is niet verzekerd. Regionaal gezien bestaat er nogal wat verschil waar men verzekerd is tegen de kosten van ziekte en ongeval.

Tabel 2.7 Verzekering tegen kosten van ziekte en ongeval naar gebied

Verzekering	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal	
Part.maatschappij	9%	9%	26%	8%	13%	(1035)
Coll./coöperatief	36%	9%	21%	44%	25%	(2035)
Ziekenfonds	55%	75%	41%	48%	57%	(4700)
Niet verzekerd	-	7%	12%	-	5%	(440)
Totaal	100% (1275)	100% (2910)	100% (1915)	100% (2110)	100%	(8210)

Al degenen met een min of meer ernstige lichamelijke klacht zijn verzekerd, nl. bij een ziekenfonds (63%), op coöperatieve basis (26%) of bij een particuliere verzekeringsmaatschappij (11%). Dat geldt in vrijwel gelijke mate voor de toe- en afgewezenen.

In geval van een laag inkomen bestaat de mogelijkheid bij een ziekenfonds gebruik te maken van een gereduceerd tarief. Dit blijkt voor 18% (zuiden 24%, westen 10%) van de potentiële kandidaten het geval te zijn. Of anders gezegd: bijna een derde van de bij een ziekenfonds verzekerden (zuiden 50%, elders circa 25%). Bij de toe- en afgewezenen maakt de helft gebruik van een gereduceerd tarief, ofwel twee derde van de ziekenfondsverzekerden.

Naast een verzekering tegen ziektekosten heeft ongeveer de helft (47%; bij de toe- en afgewezenen resp. 62% en 42%) een ongevallenverzekering met een dagvergoeding, soms in combinatie met een ziekteverzekering met een dagvergoeding (17%) als tegemoetkoming in de kosten van vervanging. Meestal gaat het om kleine bedragen(per dag gemiddeld ongeveer vijftien gulden bij ongevallen en ongeveer twintig gulden bij ziekte) en een wachttijd die doorgaans minder dan een week bedraagt.

2.3 Woonsituatie

- Woning

In twee derde van de gevallen zijn de woning en het bedrijfsgebouw aaneengebouwd. Soms liggen de woning en het bedrijfsgebouw onafhankelijk van elkaar (8%), wat vaker staan beide op één kavel maar los van elkaar (27%).

Een aantal woningen en bedrijfsgebouwen staat in de bebouwde kom, of in een groeps- of lintbebouwing (tabel 2.8). Vaker betreft het alleenstaande huizen buiten de dorpskom, die gemiddeld honderd meter van de verharde openbare weg liggen, in het oosten verder dan in het westen (resp. 150 en 20 meter).

Tabel 2.8 Ligging woning naar gebied

Ligging woning	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal	
In bebouwde kom	33%	18%	45%	35%	31%	(2545)
In groeps- of lint-bebouwing buiten kom	12%	11%	14%	10%	12%	(955)
Alleenstaand buiten kom	53%	71%	41%	55%	57%	(4710)
Totaal	100% (1275)	100% (2910)	100% (1915)	100% (2110)	100%	(8210)

De woningen van de potentiële kandidaten zijn over het algemeen tamelijk oud, gemiddeld ruim tachtig jaar: 35% is jonger dan 50 jaar, 37% tussen 50 en 100 jaar, terwijl de rest ouder is.

Ruim een derde van de woningen of het woongedeelte is weleens in belangrijke mate verbouwd - in het oosten zelfs 53% - waarvan ruim de helft in de afgelopen vijftien jaar. Dit betreft vrijwel uitsluitend woningen die meer dan vijftig jaar oud zijn.

Ongeveer drie vierde van de potentiële kandidaten beoordeelt de algehele toestand van de woning of het woongedeelte als goed (57%) of redelijk (19%). Een kwart vindt de toestand van hun woning slecht. Dit betreft meestal de oudere niet verbouwde huizen.

- Voorzieningen

Nogal wat woningen zijn niet aangesloten op het aardgasnet. De meeste potentiële kandidaten hebben geen centrale verwarming. Verder ontbreekt nogal eens een toilet in het woongedeelte, soms ook een bad- of douchegelegenheid evenals een keukeninrichting met warm water. Wel beschikt het merendeel over een telefoonaansluiting.

Tabel 2.9 Ontbreken van voorzieningen naar gebied

Ontbreken van voorzieningen als	Niet aanwezig				
	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal
Aardgasaansluiting	7%	48%	48%	44%	41%
Telefoon	9%	25%	9%	3%	13%
Centrale verwarming	88%	77%	69%	44%	68%
Toilet in woongedeelte	36%	38%	16%	18%	27%
Keukeninr. met warm water	10%	14%	9%	3%	10%
Bad of douche	19%	16%	16%	3%	13%
Diepvriesinst.	26%	20%	38%	6%	21%

Het niveau van de woonvoorzieningen bij de toe- en afgewezenen vertoont veel overeenkomst met dat van de potentiële kandidaten.

Ondanks het ontbreken van een aantal woonvoorzieningen zijn de meeste potentiële kandidaten (85%) tevreden met hun situatie, de toe- en afgewezenen echter in wat mindere mate (resp. 69% en 75%). Voor zover men niet tevreden is, betreft dat met name voorzieningen als het ontbreken van centrale verwarming, een toilet in het woongedeelte en een bad- of douchegelegenheid. Een en ander soms in combinatie met een wat oudere woning en een dienovereenkomstig minder gunstig oordeel daarover.

De tamelijk sobere levenswijze, die uit het ontbreken van een aantal woonvoorzieningen naar voren komt bij een flink aantal potentiële kandidaten blijkt verder uit:

- het ontbreken van een personenauto (30%), wat nogal eens het geval is bij degenen die wat verder van de bebouwde kom wonen; van de toe- en afgewezenen heeft circa de helft geen auto;
- het geringe aantal dat in het afgelopen jaar een of meer vrije dagen nam (46%), vooral onder degenen die geen auto hebben (31%); van de toegewezenen heeft 59% en van de afgewezenen 54% in het afgelopen jaar geen vrije dagen gehad;
- het geringe aantal dat in het afgelopen jaar op vakantie (drie of meer aaneengesloten dagen) ging (24%), bij de toe- en afgewezenen resp. 17% en 13%;
- het ontbreken van een krant (8%) of televisietoestel (7%).

Een sobere levenswijze bij een vrij aanzienlijk aantal potentiële kandidaten komt nog sterker naar voren bij een combinatie van gegevens als autobezit, vrije dagen en vakantie in het afgelopen jaar, wat het volgende beeld oplevert. (Tabel 2.10)

Tabel 2.10 Autobezit, vrije dagen en vakantie

Auto	Vrije dagen	Vakantie	Van totaalaantal geënquêteerden
neen	neen	neen	18% (1480)
ja	neen	neen	30% (2465)
ja	ja	neen	22% (1805)
ja	ja	ja	15% (1230)

Of om het anders te zeggen: van 6980 oudere boeren en tuinders met een klein bedrijf(potentiële kandidaten)hebben er 1480 geen auto én in het afgelopen jaar geen vrije dagen én geen vakantie gehad. Verder bleek dat 2465 agrariërs die wel een auto hebben, geen vrije dagen of vakantie hebben genomen. Slechts 1230 zelfstandige agrariërs hebben een auto, namen een of meer dagen vrij en gingen op vakantie. Bij de toe- en afgewezenen is het beeld globaal genomen nog ongunstiger.

- Welstandsniveau

Aan de hand van de in de woning aanwezige voorzieningen en de inrichting van het interieur is door de enquêteurs achteraf een indeling gemaakt, het z.g. welstandsniveau (tabel 2.11). Volgens hen kan vaak worden gesproken over een eenvoudige maar voldoende inrichting of van een goede inrichting. In een aantal gevallen vindt men dat het geheel een trieste en verkommerde indruk maakt, wat mede verband houdt met de ouderdom van de woning of het woongedeelte.

Tabel 2.11 Welstandsniveau en ouderdom woning

Ouderdom woning	Goede inrichting	Voldoende inrichting	Onvoldoende inrichting	Totaal
Minder dan 50 jaar	46%	45%	9%	100% (1885)
50 - 100 jaar	43%	38%	19%	100% (3000)
Ouder dan 100 jaar	27%	45%	28%	100% (1325)
Totaal	39%	43%	18%	100% (8210)

In het zuiden van het land laat het welstandsniveau vrij veel te wensen over evenals in het oosten, hoewel in het laatste gebied de situatie minder triest te noemen is.

Tabel 2.12 Welstandsniveau naar gebied

Welstandsniveau	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal	
Goede inrichting	53%	34%	45%	29%	39%	(3240)
Vold. inrichting	40%	50%	40%	37%	43%	(3500)
Onvold. inrichting	7%	16%	15%	34%	18%	(1470)
Totaal	100% (1275)	100% (2910)	100% (1915)	100% (2110)	100%	(8210)

Het laagste welstandsniveau blijkt aanwezig te zijn bij de toegewezenen waar bij een derde sprake is van een onvoldoende inrichting. Het beeld van de afgewezenen komt vrijwel overeen met dat van de potentiële kandidaten.

3. Het bedrijf en de werksituatie

Inleiding

In het vorige hoofdstuk ging het vooral om de gezins- en leefsituatie, in dit hoofdstuk staat het kleine bedrijf als bestaansbasis van oudere boeren en tuinders centraal. Bij het onderzoek is uitgegaan van bedrijven van potentiële kandidaten die minder dan 10 ha eigendom hebben en waarvan de bedrijfsomvang tussen 10 en 90 sbe ligt (zie 1.3 Uitvoering van het onderzoek). Het gaat dus overwegend om kleine bedrijven 1). Soms is sprake van qua oppervlakte grotere bedrijven, wat betrekking heeft op geheel of grotendeels gepachte grond die tamelijk extensief wordt benut. Uitgaande van de criteria ter afgrenzing van de groep potentiële kandidaten (zie 1.3 Uitvoering van het onderzoek) wordt ingegaan op het bedrijfstype, de oppervlakte, de bedrijfsomvang en de eigendom-pachtsituatie (3.1).

Vervolgens wordt aandacht geschonken aan de ontwikkeling van het bedrijf in de afgelopen jaren en aan te verwachten ontwikkelingen ten aanzien van de verschillende bedrijfsonderdelen (3.2). In relatie hiermee is door de enquêteurs - na de verzameling van de gegevens - een globale aanduiding gegeven van de wijze waarop de betreffende groep boeren en tuinders een redelijk bestaan heeft verworven. Tot slot wordt ingegaan op de arbeidsbezetting en de tijd besteed aan het werk op het bedrijf.

3.1 Het bedrijf

- Bedrijfstype, oppervlakte en bedrijfsomvang

Op basis van de aanwezige produktierichtingen hebben de geënquêteerden zelf een typering van hun bedrijf gegeven (zie tabel 3.1). Daarbij blijkt dat ruim twee derde van de boeren een bedrijf heeft met overwegend veehouderij. Naast melkvee- en intensieve veehouderijbedrijven (voornamelijk mestvarkens en fokzeugen) zijn er nogal wat bedrijven met uitsluitend jongvee. Een en ander in tegenstelling met de landelijke situatie waar de nadruk meer ligt op het melkvee dan op het jongvee. Op de bedrijven van de overige potentiële kandidaten komt overwegend akkerbouw of tuinbouw voor.

---

1) De verdeling van het totale aantal bedrijven per grootteklasse vertoont, na omrekening vanuit de steekproefomvang, een grote mate van overeenkomst met de verdeling in de totale basispopulatie. Dat geldt eveneens ten aanzien van de bedrijfsomvang (in sbe).

Regionaal gezien komen de melkveebedrijven vooral voor in het oosten en westen, intensieve veehouderijbedrijven in het zuiden en oosten, akkerbouwbedrijven in het noorden en zuiden en tuinbouwbedrijven met name in het westen.

Tabel 3.1 Bedrijfstype naar regio

Bedrijfstype	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal	
Melkvee	26%	55%	34%	14%	37%	(3040)
Jongvee	26%	18%	12%	23%	19%	(1560)
Intens.veeh.	9%	13%	2%	26%	14%	(1100)
Akkerbouw	36%	5%	16%	23%	15%	(1260)
Tuinbouw	3%	7%	36%	14%	15%	(1250)
Totaal	100% (1275)	100% (2910)	100% (1915)	100% (2110)	100%	(8210)

Al naar gelang het bedrijfstype verschilt de oppervlakte van het bedrijf (tabel 3.2). Zo zijn de betreffende glastuinbouwbedrijven - zoals dat bij hun jongere collega's ook nogal eens het geval is - kleiner dan 1 ha en de opengrondstuinbouwbedrijven kleiner dan 3 ha. Bij de meeste intensieve veehouderijbedrijven ligt de bedrijfsoppervlakte beneden 5 ha, wat redelijk goed overeenkomt met de landelijke situatie. Het merendeel van de melkveebedrijven zit tussen 3 en 10 ha, terwijl de akkerbouwbedrijven - met een relatief hoog percentage gepachte grond - in doorsnee tussen 7 en 15 ha zitten. Deze cijfers steken tamelijk sterk af tegen het landelijk gemiddelde dat bij beide bedrijfstypen beduidend hoger ligt.

Tabel 3.2 Bedrijfstype en oppervlakte

Bedrijfstype	1 ha	1-3 ha	3-5 ha	5-7 ha	7-10 ha	10 ha	Totaal	
Melkvee	2%	4%	18%	22%	31%	23%	100%	(3040)
Jongvee	-	3%	18%	23%	24%	32%	100%	(1560)
Intens.veeh.	22%	13%	17%	17%	29%	2%	100%	(1100)
Akkerbouw	-	-	10%	4%	18%	68%	100%	(1260)
Tuinbouw	26%	57%	9%	5%	3%	-	100%	(1250)
Totaal	7%	12%	15%	17%	23%	26%	100%	(8210)

De qua oppervlakte kleine tuinbouwbedrijven zijn ook klein als men uitgaat van de omvang (in sbe) van de bedrijven. Bij de jongveebedrijven valt de nadruk beneden 50 sbe, bij de intensieve

veehouderijbedrijven bij 30 - 50 sbe en bij de melkveebedrijven bij 50 - 70 sbe, terwijl de akkerbouwbedrijven verspreid voorkomen over de diverse omvangsklassen.

Tabel 3.3 Bedrijfstype en bedrijfsomvang

Bedrijfstype	10-30 sbe	30-50 sbe	50-70 sbe	70-90 sbe	Totaal
Melkvee	12%	26%	40%	22%	100% (3040)
Jongvee	36%	24%	18%	22%	100% (1560)
Intens.veeh.	9%	41%	26%	24%	100% (1100)
Akkerbouw	28%	24%	22%	26%	100% (1260)
Tuinbouw	27%	35%	35%	3%	100% (1250)
Totaal	21%	29%	30%	20%	100% (8210)

Naar verhouding zijn de bedrijven qua oppervlakte en bedrijfsomvang het grootst in het noorden van het land, waar nogal eens sprake is van geheel of grotendeels gepachte bedrijven. Relatief veel kleine bedrijven in ha en sbe komen voor in het oosten en westen. In het zuiden is bijna de helft tussen 5 en 10 ha groot (tabel 3.4).

Tabel 3.4 Oppervlakte en bedrijfsomvang naar gebied

Oppervlakte/ bedrijfsomvang	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal
Kleiner dan 1 ha	3%	3%	14%	10%	7%
1 - 3 ha	2%	12%	22%	10%	12%
3 - 5 ha	10%	25%	9%	11%	15%
5 - 7 ha	10%	16%	17%	19%	17%
7 -10 ha	28%	29%	9%	26%	23%
Groter dan 10 ha	47%	15%	29%	24%	26%
	100%	100%	100%	100%	100%
10-30 sbe	16%	29%	24%	11%	21%
30-50 sbe	22%	25%	28%	39%	29%
50-70 sbe	33%	32%	28%	29%	30%
70-90 sbe	29%	14%	20%	21%	20%
Totaal	100% (1275)	100% (2915)	100% (1915)	100% (2110)	100% (8210)

- Eigendom en pacht

Van de overwegend kleine bedrijven van potentiële kandidaten is gemiddeld 50% van de grond eigendom. Op 82% van alle bedrijven heeft men grond in eigendom. Meestal gaat het om een kleine oppervlakte: gemiddeld 4,3 ha (bij 37% is dat minder dan 3 ha, bij 31% tussen 3 en 6 ha en bij 32% meer dan 6 ha). Hoewel de gemiddelde oppervlakte van de bedrijven weinig uiteenloopt, is de spreiding van de oppervlakte grond in eigendom per gebied groter evenals het percentage met grond in eigendom (tabel 3.5).

Tabel 3.5 Eigendom en pacht per gebied

Gebied	Van totale oppervl. grond in gebruik is		Oppervlakte grond in gebruik	Gemiddelde oppervl. grond	
	in eigendom	gepacht		in eigendom	gepacht
Noorden	40%	60%	10,1 ha	5,0 ha	7,0 ha
Oosten	60%	40%	6,2 ha	4,4 ha	4,1 ha
Westen	36%	64%	7,0 ha	3,6 ha	7,5 ha
Zuiden	54%	46%	6,9 ha	4,1 ha	5,1 ha
Totaal	50%	50%	7,6 ha	4,3 ha	6,0 ha

Van de potentiële kandidaten heeft 63% grond gepacht: in ruim de helft van de gevallen van particulieren, soms van de overheid, een instelling, familie of kinderen. In enkele gevallen was sprake van een onverdeelde boedel. De gemiddelde oppervlakte gepachte grond bedroeg 6,0 ha per bedrijf (tabel 3.5).

Naar verpachterscategorie maakt het niet zoveel verschil uit welk percentage van de oppervlakte grond in gebruik wordt gepacht, wel ten aanzien van het gebied. Zo ligt het percentage bedrijven waar alle grond wordt gepacht in het westen het hoogst en in het zuiden het laagst. Met uitzondering van het noorden heeft 38% van de potentiële kandidaten alle grond in eigendom (tabel 3.6).

Tabel 3.6 Pachtpercentage naar gebied

Pacht	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal
Alles eigendom	16%	39%	41%	44%	38%
tot 25% gepacht	16%	14%	3%	6%	10%
25-50% gepacht	22%	14%	12%	16%	15%
50-75% gepacht	10%	13%	7%	15%	11%
75-99% gepacht	19%	4%	9%	13%	10%
Alles gepacht	17%	16%	28%	6%	16%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%

Het bedrijfstype van de toe- en afgewezenen lijkt vrij sterk op dat van de andere geënquêteerden. De bedrijfsoppervlakte daarentegen verschilt nogal. Van de toegewezenen zijn de bedrijven gemiddeld 9,7 ha, waarvan in doorsnee slechts 8% eigendom is, en van de afgewezenen 9 ha met 25% eigendom. De bedrijven van de toegewezenen zijn dus vrijwel uitsluitend en van de afgewezenen in aanzienlijke mate pachtbedrijven.

3.2 Ontwikkelingen van het bedrijf

- Recente en verwachte ontwikkelingen

In de afgelopen vijf à tien jaar zijn de bedrijven - ongeacht het gebied - enigszins verkleind, nl. van gemiddeld 9,4 ha tot 7,6 ha momenteel. Dat had vooral betrekking op de melkveehouderij en in mindere mate op akkerbouw- en tuinbouwbedrijven. De totale oppervlakte cultuurgrond in gebruik bij de potentiële kandidaten is in deze periode met ruim 15.500 ha teruggelopen.

De omvang van de bedrijfsonderdelen heeft een in de tijd duidelijk aflopend karakter. Van de 6000 bedrijven destijds hadden er intussen ruim 2000 geen melkkoeien meer, terwijl op een aantal bedrijven inmiddels ook mest- en/of jongvee, mestvarkens of fokzeugen zijn verdwenen. Soms was sprake van een verkleining van het aantal dieren per bedrijf.

Volgens de potentiële kandidaten zal ook in de komende vijf jaar deze tendens zich voortzetten. Bij de melkveehouderij houdt dit veelal verband met de binnen afzienbare tijd te realiseren omschakeling van busmelk op tankmelken, waar de meesten vanwege de hoge kosten niet toe willen overgaan. Mede als gevolg van het wegvallen van "melkgeld" als belangrijke inkomensbron denkt een aantal melkveehouders aan enige uitbreiding van de jong- en/of mestveestapel, terwijl sommigen er alsnog mee willen beginnen. De ontwikkeling van de omvang van de intensieve veehouderij en van de mest- en jongveestapel heeft - voor zover op de bedrijven aanwezig - een meer stationair karakter (tabel 3.7).

In tabel 3.7 is per bedrijfsonderdeel een indruk gegeven van recente en te verwachten ontwikkelingen van kleine bedrijven van agrarische zelfstandige potentiële kandidaten. Om hiervan een totaalindruk te krijgen, zijn deze bedrijven - aan de hand van de bedrijfsomvang (in sbe) - tussen 1974 en 1979 (Landbouwtellingen) met elkaar vergeleken. Gebleken is dat 39% van de bedrijven is verkleind, soms in zeer aanzienlijke mate, b.v. van meer dan 120 sbe in 1974 tot minder dan 60 sbe in 1979. Van 45% van de bedrijven bleef de omvang nagenoeg gelijk, terwijl bij 16% sprake was van enige vergroting.

Hoewel er regionaal enkele onderlinge verschillen zijn, vertonen de ontwikkelingen per bedrijfsonderdeel een vrij algemeen patroon. Voor zover verkleining van bedrijfsonderdelen is opgetreden, heeft dat nauwelijks geleid tot het vrijkomen van stallen, hokken

Tabel 3.7 Ontwikkeling bedrijfsonderdelen

	5 à 10 jr terug		Momenteel		Over 5 jaar	
	bedr.	aantal	bedr.	aantal	bedr.	aantal
Bedrijfsoppervl.	8210	9,4 ha	8090	7,6 ha	6575	6,7 ha
Bouwland	3785	5,5 ha	3890	5,3 ha	2830	4,8 ha
Grasland	6775	7,9 ha	6565	6,1 ha	5525	5,4 ha
Tuinbouwgrond	1240	1,3 ha	1170	1,1 ha	695	1,0 ha
Fruitteelt	260	2,8 ha	260	1,1 ha	160	1,1 ha
Glastuinbouw	525	1195 m2	470	995 m2	285	780 m2
Boomkwekerij	85	1,8 ha	85	0,8 ha	85	0,8 ha
Melkvee	6000	15 st.	3925	10 st.	1735	11 st.
Jongvee	6000	12 st.	4880	13 st.	3585	14 st.
Mestvee	680	10 st.	1175	10 st.	890	11 st.
Fokzeugen	2020	14 st.	1660	16 st.	1150	14 st.
Mestvarkens	2360	90 st.	1625	97 st.	1365	98 st.
Mestkalveren	440	30 st.	440	30 st.	375	34 st.
Leghennen	845	430 st.	605	560 st.	550	535 st.
Slachtkuikens	90	10300 st.	125	9500 st.	55	3530 st.

of schuren in gebruik door anderen dan de boer of tuinder. Slechts in enkele gevallen (3%) worden de gebouwen gebruikt als caravanstalling, opslag e.d., maar meestal blijven de gebouwen als zodanig in gebruik of blijven gewoon leegstaan.

Bij de toe- en afgewezenen is de omvang van de bedrijfsonderdelen melkveehouderij, jongvee en akkerbouwgewassen per bedrijf en/of naar aantal bedrijven tamelijk sterk teruggelopen, terwijl de intensieve veehouderij (mestvarkens en fokzeugen) vrijwel gelijkbleef en in de komende jaren volgens henzelf nauwelijks zal veranderen.

- Mening over bedrijfsomvang

De bedrijven van de potentiële kandidaten zijn dus over het algemeen tamelijk klein, zeker wat de bedrijfsomvang (in sbe) betreft. Hoe beoordelen de geënquêteerden nu zelf hun bedrijf? Ruim twee derde vindt het bedrijf te klein of maar amper groot genoeg om van te kunnen leven (tabel 3.8). Deze mening treft men vooral aan bij boeren die jongvee, mestkalveren of varkens houden. Tuinders daarentegen zijn over het algemeen wat optimistischer in hun uitlatingen. Overigens liet men in dit verband nogal eens horen "in deze situatie opgegroeid te zijn", "er altijd mee geleefd te hebben", "niet beter te weten". Sommigen zeiden "het nu kalmer aan te doen", met andere woorden de bedrijfsomvang was aanvankelijk groter. Ook werden wel de opmerkingen gemaakt dat "jongeren van zo'n bedrijf niet zouden kunnen leven", terwijl men zelf "indien nodig de buikriem maar aanhaalde". Een aantal geënquêteerden zei "blij te zullen zijn het te kunnen uitzingen tot het 65e jaar (AOW)".

Min of meer in samenhang met de mening over de bedrijfsomvang speelt de leeftijd een rol: bij de oudere agrariërs overheerst het negatieve oordeel (61 tot 65 jaar: 70%), terwijl bij hun jongere collega's het oordeel meer "positief" getint is (55 tot 58 jaar: 48%). Wat duidelijker is het verband met de bedrijfsomvang: naarmate het bedrijf groter is, ligt het percentage dat het bedrijf groot genoeg vindt om van te kunnen leven hoger.

Tabel 3.8 Mening omvang van het bedrijf en bedrijfsomvang (in sbe)

Oordeel inkomen	10-30 sbe	30-50 sbe	50-70 sbe	70-90 sbe	Totaal	
Bedr. te klein	74%	56%	33%	24%	47%	(3850)
Bedrijf amper groot genoeg	6%	16%	32%	29%	21%	(1735)
Bedrijf groot genoeg	20%	28%	35%	47%	32%	(2625)
Totaal	100% (1730)	100% (2360)	100% (2490)	100% (1630)	100%	(8210)

In tegenstelling tot de potentiële kandidaten, waarvan 68% het bedrijf te klein of maar amper groot genoeg vindt, is 90% van de toe- en afgewezenen deze mening toegedaan.

- Ondernemerschap

Slechts een klein aantal potentiële kandidaten maakt (nog) gebruik van adviezen van de voorlichting van de overheid, de landbouworganisaties of van de handel en industrie. Toch is ruim twee derde (69%) lid van een standsorganisatie, van de melkveehouders naar verhouding iets meer en van de akkerbouwers minder (resp. 84% en 53%). Een en ander geldt eveneens voor de toe- en afgewezenen.

Evenals ten aanzien van het welstandsniveau (2.3) is door de enquêteurs achteraf een globale typering gegeven van de wijze waarop de betreffende boeren en tuinders een redelijk bestaan hebben verworven. Daarbij is gelet op de ontwikkeling van het bedrijf in de afgelopen en komende jaren, het inkomen en verwachtingen van de geënquêteerden hieromtrent, de houding tegenover het lenen van geld, financiële verplichtingen e.d. Opgemerkt wordt dat deze typering nadrukkelijk dient te worden bezien in de contekst van de geënquêteerde groep oudere boeren en tuinders met een klein bedrijf.

Op basis van deze globale beoordeling van de situatie kan een derde van de potentiële kandidaten worden getypeerd als een redelijk goed ondernemer en ruim een vierde als behoudend/voorzichtig ondernemer. Bij de overigen gaat het om ondernemers die de situa-

tie als voltooid beschouwen (ruim een vierde), terwijl een aantal (10%) door de enquêteurs als niet geslaagd ondernemer wordt aangeduid.

In tegenstelling tot de potentiële kandidaten waar globaal van een derde het ondernemerschap redelijk goed is te noemen, is - volgens de enquêteurs - zowel bij de toe- als de afgewezenen voor hooguit een vijfde deze typering te maken. Verder is er bij de toe- en afgewezenen een verschil wat betreft de aanduiding van behoudend/voorzichtig ondernemer (resp. 31% en 17%), terwijl van een aanzienlijk deel van de afgewezenen (41%) kan worden gesteld dat ze de situatie als voltooid beschouwen. Van de toegewezenen is 41% en van de afgewezenen 25% - door de enquêteurs - als niet geslaagd ondernemer bestempeld.

3.3 Arbeidsbezetting en werktijd

- Arbeidsbezetting

Op 58% van de onderzochte groep kleine bedrijven (potentiële kandidaten) is de oudere boer of tuinder de enige arbeidskracht. Op de meeste andere bedrijven (2.930) levert de echtgenote, soms in combinatie met kinderen (540 bedrijven) of familieleden (260 bedrijven) een belangrijke bijdrage in de werkzaamheden.

De arbeidsbezetting op de bedrijven van de toe- en afgewezenen wijkt hiervan nauwelijks af.

- Werktijd

In doorsnee werken de potentiële kandidaten 47 uur per week op het bedrijf, de toe- en afgewezenen vaak nog iets langer. Van al deze boeren en tuinders werkt een kwart korter dan veertig uur, ruim een derde veertig tot zestig uur en eveneens een derde langer dan zestig uur (14% zelfs meer dan zeventig uur). Een en ander verschilt nogal per bedrijfstype, terwijl ook de bedrijfsomvang een rol speelt (tabel 3.9).

Tabel 3.9 Aantal werkuren bedrijfshoofd naar bedrijfstype

Werkuren	Melkvee	Jongvee	Varkens e.d.	Akkerbouw	Tuinbouw	Totaal
Tot 30 uur	4%	38%	28%	26%	8%	17%
30 - 40	2%	7%	6%	20%	5%	7%
40 - 50	9%	16%	22%	22%	14%	15%
50 - 60	17%	23%	19%	19%	45%	23%
60 - 70	40%	12%	9%	13%	23%	24%
Meer dan 70	28%	4%	16%	-	5%	14%
Totaal	100% (3040)	100% (1560)	100% (1100)	100% (1260)	100% (1250)	100% (8210)

Op 40% van de bedrijven waar ook anderen - meestal de echtgenote - meewerken, ligt het aantal werkuren per bedrijf hoger dan op bedrijven waar het bedrijfshoofd de enige arbeidskracht is. Dit geldt in het bijzonder voor melkveebedrijven en tuinbouwbedrijven waar in totaal op resp. 43% en 30% zelfs meer dan 80 uur gewerkt is. Een verband tussen het aantal werkuren van het bedrijfshoofd/werkuren op het bedrijf en de (mate van) inschakeling van een loonwerker was niet aanwezig. Wel bleek de bedrijfsomvang van invloed te zijn op het al dan niet meewerken van de echtgenote. Blijkbaar is de echtgenote vooral op de relatief grotere veehouderij- en tuinbouwbedrijven een onmisbare schakel in het bedrijfsgebeuren (tabel 3.10).

Tabel 3.10 Arbeidsbezetting en bedrijfsomvang

Arbeidsbezetting	10-30 sbe	30-50 sbe	50-70 sbe	70-90 sbe	Totaal
Bedrijfshoofd	72%	68%	51%	37%	57%
Bedrijfshoofd + echtgenote	15%	25%	39%	54%	33%
Bedrijfshoofd + anderen	13%	7%	10%	9%	10%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%

Van de potentiële kandidaten - vooral degenen met een bedrijf met minder dan 50 sbe - werkt 41% nog weleens elders dan op het eigen land- of tuinbouwbedrijf, en besteedt aan deze taak gemiddeld een vijfde van de beschikbare tijd. Een verband met leeftijd, omvang van het bedrijf (oppervlakte of sbe), bedrijfstype, pachtpercentage of inkomensklasse was niet aanwezig. Eerder is sprake van een reeds lang bestaande situatie, waarbij zeer uiteenlopende beroepen voorkomen. Het merendeel is meestal al jarenlang werkzaam in de agrarische of agrarisch-verwante sector.

De potentiële kandidaten beschikken veelal over een eigen trekker (69%) en ook wel over grondbewerkingsapparatuur (44%). Veel melkveebedrijven (91%) hebben een melkmachine, een vierde een diepkoeltank. De loonwerker wordt meestal ingeschakeld bij oogst en transport, zaai-, poot- en sproeiwerkzaamheden.

De samenstelling van het machinepark bij de toe- en afgewezenen wijkt nauwelijks af van de potentiële kandidaten.

4. Inkomens- en vermogenssituatie

Inleiding

Zoals vermeld (zie 1.2 Aanleiding en doel van het onderzoek) dient het onderzoek o.m. inzicht te geven in de aard en de achtergronden van de inkomensproblemen en de doorwerking daarvan in de leefsituatie van oudere agrarische zelfstandigen. In verband hiermee is bij de geënquêteerden geïnformeerd naar het inkomen uit het bedrijf en eventuele andere inkomsten (zie Bijlage 1 Vragenlijst). Verder is gesproken over de bestedingswijze van het inkomen in de afgelopen jaren en een bestedingsvoorkeur bij een eventuele inkomensverbetering. Tevens is gevraagd naar de inkomensverwachting in de komende jaren.

Gegevens over het vermogen (4.2) - één van de voorwaarden van de ROZ-regeling - zijn eveneens via de geënquêteerden verkregen (zie Bijlage 1 Vragenlijst). Het betreft uitsluitend het totale eigen vermogen. Daarnaast is ingegaan op het lenen van geld en de houding er tegenover. Tijdens het gesprek is ook een indruk verkregen van de financiële verplichtingen. Zowel ten aanzien van het inkomen als het vermogen zijn relaties gelegd met de gezins- en leefsituatie en met de bedrijfsontwikkeling.

4.1 Inkomenssituatie

- Inkomen

In verband met de toegankelijkheid en vergelijkbaarheid van het cijfermateriaal is uitgegaan van het begrip belastbaar (fiscaal) inkomen. Dit hangt samen met het feit dat er geen gegevens beschikbaar waren over het inkomen van boeren en tuinders met een klein bedrijf. De gegevens moesten derhalve tijdens een gesprek met de geënquêteerden worden verzameld. Een probleem hierbij was de terughoudendheid van de betreffende groep om inzicht te geven in hun financiële positie. Uit ervaringen, opgedaan bij andere LEI-onderzoekingen, bleek dat redelijk betrouwbare informatie was te verkrijgen als werd gevraagd naar het belastbaar (fiscaal) inkomen. Het inkomen en vermogen kwam ter sprake nadat op de leef-, woon- en werksituatie was ingegaan. Deze werkwijze, waarmee de Begeleidingscommissie accoord is gegaan, leidde er toe dat van circa 90% van de potentiële kandidaten een indruk is verkregen van de inkomenssituatie, hetzij rechtstreeks via henzelf, hetzij met behulp van door hen verstrekte cijferoverzichten van de boekhouder/ het boekhoudbureau. Omdat in de land- en tuinbouw het inkomen door allerlei omstandigheden, zoals prijzen, opbrengsten, weersinvloeden e.d. wordt beïnvloed, zijn in eerste instantie gegevens verza-

meld over de twee laatst bekende jaren 1977 en 1978.

Het belastbaar inkomen bestaat uit de (fiscale) winst uit de onderneming vermeerderd met inkomsten uit de eigen woning en met andere inkomsten, onder aftrek van premies volksverzekeringen, buitengewone lasten, andere persoonlijke verplichtingen, zelfstandigenaftrek en oudedagsreserve voor ondernemers. Van het belastbare inkomen dient na aftrek van de belastingvrije som dus alleen nog inkomstenbelasting te worden betaald 1).

Zowel in 1977 als in 1978 was het belastbaar inkomen van de potentiële kandidaten gemiddeld ongeveer ƒ 15.500. Vergelijking van beide jaren laat zien, dat bij 20% van de geënquêteerden het inkomen in 1978 lager en bij 22% hoger was dan in 1977, terwijl bij 46% het inkomen even hoog was. Van 12% ontbreekt het gegeven in één of in beide jaren. De verdeling naar inkomensklasse laat niettemin in 1977 en 1978 een vrij regelmatig verloop zien. Van circa 40% lag het inkomen in beide jaren beneden ƒ 13.000, van rond 25% tussen ƒ 13.000 en ƒ 19.000 en van circa 35% boven ƒ 19.000.

Het belastbaar inkomen van de betreffende potentiële kandidaten was in de meeste gevallen volledig afkomstig uit het bedrijf. Soms was sprake van enig aanvullend inkomen uit werkzaamheden van buiten het bedrijf of een uitkering in het kader van de Algemene Arbeidsongeschiktheidswet. Ook werden inkomsten verkregen uit spaartegoeden. Alle genoemde inkomsten zijn opgenomen in het gehanteerde begrip belastbaar inkomen.

Regionaal gezien loopt het gemiddelde fiscale inkomen in beide peiljaren iets meer uiteen dan het landelijk gemiddelde. In beide jaren zijn vooral in het zuiden de inkomens aan de relatief lage kant en in het noorden het hoogst.

Tabel 4.1 Gemiddeld fiscaal inkomen in 1977 en 1978

Fiscaal inkomen	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal
1977	ƒ 18.000	ƒ 13.800	ƒ 17.100	ƒ 12.300	ƒ 15.400
1978	ƒ 19.000	ƒ 14.600	ƒ 17.500	ƒ 11.800	ƒ 15.700

1) Om het belastbaar (fiscaal) inkomen te kunnen vergelijken met het bedrijfsinkomen dient het belastbaar inkomen te worden verhoogd met het bedrag van de buitengewone lasten, andere persoonlijke verplichtingen, de premies van volksverzekeringen, de zelfstandigenaftrek, de oudedagsreserve en de vervroegde afschrijving. Een belastbaar fiscaal inkomen van gemiddeld ƒ 10.000 komt overeen met naar schatting de helft van het minimuminkomen voor zelfstandigen en circa ƒ 19.000 met het volledige minimuminkomen (één van de ROZ-voorwaarden).

Dat het gemiddelde belastbaar inkomen in 1978 in het noorden hoger is dan elders blijkt uit de spreiding over de diverse inkomensklassen: in het noorden 41% meer dan ƒ 19.000 tegen 17% in het oosten en 30% in het westen en zuiden. Relatief veel oudere boeren en tuinders met een laag inkomen treft men in 1978 aan in het oosten en ook wel in het zuiden (tabel 4.2).

Tabel 4.2 Fiscaal inkomen in 1978 naar gebied

Fiscaal inkomen	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal
Geen antwoord	3%	14%	5%	16%	8%
tot ƒ 7.000	7%	14%	9%	15%	14%
ƒ 7.000 - ƒ 13.000	21%	25%	24%	21%	22%
ƒ 13.000 - ƒ 19.000	28%	30%	35%	16%	24%
ƒ 19.000 - ƒ 25.000	22%	11%	10%	16%	16%
Boven ƒ 25.000	19%	6%	17%	16%	16%
Totaal	100% (1275)	100% (2910)	100% (1915)	100% (2110)	100% (8210)

Al naar gelang de bedrijfsomvang verschilt het belastbaar (fiscaal) inkomen (tabel 4.3). Bij de helft van de bedrijven tot 50 sbe lag het inkomen in 1978 tussen de ƒ 7.000 en ƒ 19.000, bij een aantal was dat zelfs lager. Bij bedrijven van 70 tot 90 sbe heeft ruim de helft een fiscaal inkomen boven ƒ 19.000. Een rechtstreeks verband met de arbeidsbezetting of met de aan het bedrijf bestede werkuren bleek niet aanwezig. Dat geldt ook ten aanzien van de gezondheidssituatie (het al dan niet hebben van lichamelijke klachten, de aard van de klachten) of van het ontvangen van een uitkering in het kader van de Algemene Arbeidsongeschiktheidswet (wel of geen uitkering, de hoogte van de uitkering, het percentage arbeidsongeschiktheid).

Tabel 4.3 Bedrijfsomvang en fiscaal inkomen in 1978

Bedrijfsomvang	Geen antwoord	Tot ƒ 7000	ƒ 7000 - ƒ 13000	ƒ 13000 - ƒ 19000	ƒ 19000 - ƒ 25000	Boven ƒ 25000	Totaal
10-30 sbe	9%	18%	22%	27%	7%	17%	100% (1730)
30-50 sbe	12%	20%	29%	22%	11%	6%	100% (2350)
50-70 sbe	7%	9%	26%	21%	20%	17%	100% (2495)
70-90 sbe	3%	7%	12%	26%	25%	27%	100% (1635)
Totaal	8%	14%	22%	24%	16%	16%	100% (8210)

Het belastbaar (fiscaal) inkomen van de afgewezenen (tabel 4.4) bedroeg in 1977 gemiddeld *f* 6.500 en in 1978 ruim *f* 9.000. Van sommigen lag het inkomen in beide jaren zelfs beneden *f* 4.500, bij niemand echter boven *f* 19.000. Het gemiddelde belastbaar (fiscaal) inkomen van de toegewezenen 1) lag in 1977 en 1978 meestal tussen circa *f* 10.000 en *f* 19.000. In enkele gevallen was sprake van een lager inkomen vanwege hoge buitengewone lasten, persoonlijke verplichtingen e.d. Ruim twee derde van de toe- en afgewezenen moest zien rond te komen met een inkomen van minder dan *f* 13.000 tegen rond 40% van de potentiële kandidaten. Een zij het beperkt aantal van de toe- en afgewezenen had naast het bedrijf nog enig aanvullend inkomen in de vorm van verzorgingsgeld van gezinsleden, in enkele gevallen via een nevenberoep of uit werkzaamheden van de echtgenote. Dit inkomen is opgenomen in het belastbaar inkomen.

- Mening inkomen

Van de oudere boeren en tuinders met een klein bedrijf vond 36% het inkomen voor het gezin te laag, ongeacht de leeftijd of de omvang van het bedrijf (ha of sbe). Een tamelijk duidelijk verband is aanwezig met de hoogte van het inkomen. Vooral agrariërs met een relatief laag inkomen vonden dat ze de afgelopen paar jaar in onvoldoende mate konden rondkomen met het geld dat beschikbaar was voor gezinsuitgaven (huishoudgeld). Dat betrof met name gezinnen met één of meer schoolgaande kinderen.

Tabel 4.4 Mening gezinsinkomen naar fiscaal inkomen in 1978

Mening gezinsinkomen	Geen antwoord	Tot *f* 7000	*f* 7000 – *f* 13000	*f* 13000 – *f* 19000	*f* 19000 – *f* 25000	Boven *f* 25000	Totaal
Ruim voldoende	20%	6%	8%	4%	11%	29%	12%
Voldoende	38%	52%	44%	52%	69%	52%	52%
Moeilijk rond te komen	21%	27%	37%	39%	20%	14%	28%
Onvoldoende	21%	9%	11%	5%	-	5%	8%
Totaal	100% (665)	100% (1125)	100% (1870)	100% (1950)	100% (1285)	100% (1315)	100% (8210)

1) Een belastbaar (fiscaal) inkomen van gemiddeld circa *f* 10.000 komt overeen met naar schatting de helft van het minimuminkomen voor zelfstandigen en circa *f* 19.000 met het volledige minimuminkomen. Zie ook noot 1) op blz. 49.

Degenen die vonden moeilijk rond te kunnen komen, hadden vooral moeten bezuinigen op de huishouding of spraken noodgedwongen hun (privé-)financiële reserves aan. Men zag het echter niet zo zitten om bij te verdienen, geld te lenen bij de bank of eventueel grond te verkopen wat op de langere duur de bestaansbasis (verder) zou aantasten. In slechtere tijden zullen anderen - volgens de geënquêteerden - eveneens deze weg moeten kiezen. Sommigen noemen de mogelijkheid in een dergelijke situatie een beroep te doen op een overheidsuitkering. Overigens is het wel zo dat circa de helft van degenen met een laag fiscaal inkomen dit voldoende vindt om mee rond te komen.

Van de toe- en afgewezenen vindt 87% (potentiële kandidaten 36%) het gezinsinkomen (veel) te laag. Soms heeft men deze situatie opgevangen door geld te lenen bij een bank of door (privé-) financiële reserves - voor zover aanwezig - aan te spreken. Meestal was men echter gedwongen te bezuinigen, vrijwel uitsluitend op huishoudelijke uitgaven.

- Bestedingsvoorkeur

Bij de enquête is aan de betreffende boeren en tuinders met een klein bedrijf een aantal bestedingsmogelijkheden voorgelegd, indien het inkomen in de komende jaren enkele duizenden guldens hoger zou liggen. Bij een dergelijke inkomensverbetering geven de potentiële kandidaten - ongeacht het inkomen - aan sparen op de bank voor slechtere tijden veruit de voorkeur (bij 57%), gevolgd door besteding aan het huishouden (40%) - vooral bij de lage inkomens - woningverbetering (31%) en uitdelen aan de kinderen (39%). Voor het aflossen van schulden (17%) en het steken van geld in het bedrijf (19%) is de belangstelling minder groot.

Zowel de toe- als afgewezenen willen, indien in de komende jaren een inkomensverbetering tot de mogelijkheden zou behoren, daarmee in eerste instantie de schulden aflossen. Soms denkt men aan sparen op de bank, meer huishoudgeld of woningverbetering.

Gevraagd naar de bestedingswijze die bij een inkomensverbetering van enkele duizenden guldens op de éérste plaats zou komen (tabel 4.5), blijkt sparen op de bank voor slechtere tijden met 28% als mogelijkheid het hoogst te scoren, gevolgd door circa 15% voor uitdelen aan de kinderen, besteding aan het huishouden of woningverbetering, en door 10% wat betreft het aflossen van schulden of het geld in het bedrijf steken.

Regionaal gezien is er vooral een verschil tussen enerzijds het noorden en westen, waar met name aan sparen op de bank voor slechtere tijden bij een eventuele inkomensverbetering door de potentiële kandidaten de voorkeur wordt gegeven (resp. 43% en 52%) en anderzijds het zuiden waar vooral uitdelen aan de kinderen (31%) en ook wel besteding aan het huishouden (24%) tamelijk vaak in de belangstelling staan. In het oosten en zuiden heeft ruim 40% van de oudere boeren en tuinders met een klein bedrijf woningverbetering plus besteding aan het huishouden genoemd.

Tabel 4.5 Voorkeur bestedingswijze bij eventuele inkomensverbetering naar gebied

Voorkeur bestedingswijze	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal
Sparen op de bank	43%	18%	52%	10%	28%
Besteding huishouden	7%	21%	5%	24%	16%
Woningverbetering	9%	20%	9%	19%	15%
Uitdelen aan kinderen	19%	11%	10%	31%	17%
Aflossen schulden	12%	14%	7%	6%	10%
In bedrijf steken	7%	13%	14%	6%	10%
Geen mening	3%	3%	3%	4%	4%
Totaal	100% (1275)	100% (2910)	100% (1915)	100% (2110)	100% (8210)

Bij de toe- en afgewezenen geniet sparen op de bank voor slechtere tijden ingeval van een eventuele inkomensverbetering minder belangstelling dan bij de potentiële kandidaten. Bij de afgewezenen wil men dan dit geld ofwel in het bedrijf steken ofwel besteden voor het aflossen van schulden, terwijl het merendeel van de toegewezenen aan schulddelging denkt.

- Inkomensverwachting komende jaren

Van de potentiële kandidaten verwacht 43% in de komende tijd een lager inkomen. Naar leeftijd bezien zijn er enkele verschilpunten, waarbij naast de gezondheidstoestand (lichamelijke klachten) ook het vooruitzicht op ouderdomspensioen (AOW) een rol speelt.

Tabel 4.6 Verwachting inkomen in komende jaren naar leeftijd

Verwachting inkomen	55-58 jr	58-61 jr	61-65 jr	Totaal
Lager	50%	52%	35%	43% (3595)
Gelijk	22%	37%	39%	35% (2865)
Hoger	9%	2%	13%	9% (710)
Geen mening	20%	9%	12%	13% (1040)
Totaal	100% (1655)	100% (2765)	100% (3790)	100% (8210)

Gerelateerd aan de omvang van het bedrijf (ha of sbe) blijkt, dat naarmate het bedrijf kleiner is er meer boeren en tuinders verwachten dat het inkomen in de komende jaren gelijkblijft, terwijl op de wat grotere bedrijven de meerderheid denkt aan een lager in-

komen. Een min of meer overeenkomstig verband treft men aan met het fiscaal inkomen: naarmate het inkomen lager is, ligt het percentage dat een gelijkblijvend inkomen verwacht enigszins hoger, terwijl bij de relatief hogere inkomens het percentage dat een daling waarschijnlijk acht stijgt. Dit houdt o.m. verband met het afstoten van melkvee door de omschakeling van busmelk op tankmelken. Ook wordt melding gemaakt van een verslechtering van de rentabiliteit.

Tabel 4.7 Verwachting inkomen in komende jaren en fiscaal inkomen 1978

Verwachting inkomen	Geen antwoord	Tot f 7000	f 7000 - f 13000	f 13000 - f 19000	f 19000 - f 25000	Boven f 25000	Totaal
Lager	58%	28%	36%	41%	51%	59%	43%
Gelijk	29%	46%	36%	41%	27%	26%	35%
Hoger	5%	14%	13%	7%	3%	8%	9%
Geen mening	8%	12%	16%	11%	18%	8%	13%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Iets meer dan 40% van de toe- en afgewezenen verwacht de komende tijd een lager inkomen. Dit als gevolg van het afstoten van melkvee (tankmelken) en verslechtering van de rentabiliteit. De verwachtingen verschillen overigens weinig van die van de potentiële kandidaten.

4.2 Vermogenssituatie

Ter vaststelling van de hoogte van het eigen vermogen dient de waarde van de bezittingen met de financiële verplichtingen (schulden) te worden verminderd. De gegevens zijn - medio 1980 - via de geënquêteerden verzameld en hebben betrekking op de situatie in 1978. Van 63% van de potentiële kandidaten kon het eigen vermogen worden overgenomen uit de boekhouding. Gemiddeld bedroeg het eigen vermogen van deze bedrijfshoofden (bezittingen minus schulden) f 136.500. Het grootste deel komt voor rekening van het bedrijfsvermogen, wat dooreengenomen f 93.750 bedroeg. Degenen die geen boekhouding overlegden maar zelf waardeerden (37%), hadden gemiddeld een totaal eigen vermogen van f 297.500. Het verschil met gegevens uit de boekhouding is vooral afkomstig uit een hogere waardering van de grond en enigszins van de bedrijfsgebouwen. Het verschil is niet toe te schrijven aan het aantal hectare grond in eigendom wat nauwelijks uiteenloopt. De schatting door de

potentiële kandidaten die de bedragen in de boekhouding voor grond en gebouwen te laag vonden, kwam ongeveer even hoog uit.

Naar leeftijd bezien ligt het totale eigen vermogen van bedrijfshoofden van 55 tot 58 jaar - wat betreft de informatie uit de boekhouding of via de respondenten zelf - iets hoger dan van hun collega's van 61 tot 65 jaar. Dit hangt ten dele samen met de wat grotere omvang (ha en sbe) van de bedrijven, maar meer nog met de oppervlakte grond in eigendom.

Een laag inkomen en een laag eigen vermogen gaan bij de oudere zelfstandige agrariërs met een klein bedrijf vrij duidelijk samen. Dit komt in de cijfers, die konden worden overgenomen uit de boekhoudingen, overigens minder scherp naar voren dan uit de waardering van het vermogen volgens de potentiële kandidaten. (Tabel 4.8)

Van nagenoeg alle toe- en afgewezenen (83%) kon het eigen vermogen worden overgenomen uit de boekhouding. Gemiddeld bedroeg dit voor de toegewezenen *f* 33.000 en voór de afgewezenen *f* 72.000. De toe- en afgewezenen die het eigen vermogen zelf opgaven, noemden een gemiddeld bedrag van *f* 81.000 (toegewezenen) en *f* 110.000 (afgewezenen). Evenals bij de potentiële kandidaten is dit verschil vooral een gevolg van een hogere waardering van de grond en ook wel van de bedrijfsgebouwen. De oppervlakte grond in eigendom staat daar los van. Van ruim driekwart van de toe- en afgewezenen lag het vermogen in 1978 beneden *f* 100.000, bij de afgewezenen slechts in enkele gevallen boven *f* 150.000. Het betreft hier grotendeels pachtbedrijven.

- Financiering en mening over het lenen van geld

Van de potentiële kandidaten heeft 43% financiële verplichtingen voor een gemiddeld bedrag van *f* 20.800. Ruim de helft van hen had schulden op lange termijn (gemiddeld *f* 21.900). Van twee derde van de potentiële kandidaten met financiële verplichtingen ligt het totaalbedrag beneden *f* 20.000, terwijl 15% schulden heeft boven *f* 40.000. Een verband bleek alleen aanwezig met de omvang van het bedrijf (ha en sbe): hoe groter het bedrijf des te hoger het percentage met financiële verplichtingen waren, waarbij de hoogte van het bedrag varieerde. Bovendien bleek dat vooral degenen met een onvoldoende inrichting of verkommerde boel vrij hoge financiële verplichtingen hadden.

In tegenstelling tot de potentiële kandidaten (43%) heeft 83% van de toegewezenen en 71% van de afgewezenen financiële verplichtingen (gemiddeld resp. *f* 33.500 en *f* 45.500). Bij de afgewezenen had dat meestal betrekking op schulden op lange termijn, bij de toegewezenen daarnaast nog op lopende rekeningen.

In de afgelopen vijf à tien jaar heeft 17% van de potentiële kandidaten voor het bedrijf weleens geld geleend van de bank (13%), familieleden (2%) of kennissen (2%). Dit geld werd - ongeacht het bedrijfstype, maar meestal op bedrijven tussen 50 en 90 sbe - aangewend voor uitbreiding of aankoop van gebouwen (5%), aankoop of

Tabel 4.8 Vermogen en fiscaal inkomen 1978

Vermogen volgens boekhouding	Geen antwoord	Tot ƒ 7000	ƒ 7000 – ƒ 13000	ƒ 13000 – ƒ 19000	ƒ 19000 – ƒ 25000	Boven ƒ 25000	Totaal
Tot ƒ 50.000	37%	16%	21%	18%	12%	17%	17%
ƒ 50.000 – ƒ 100.000	38%	39%	47%	28%	31%	2%	30%
ƒ 100.000 – ƒ 150.000	25%	22%	17%	30%	24%	17%	22%
ƒ 150.000 – ƒ 200.000	–	9%	6%	6%	18%	15%	10%
ƒ 200.000 – ƒ 300.000	–	15%	10%	14%	8%	27%	12%
Boven ƒ 300.000	–	–	–	3%	7%	22%	9%
Totaal	100% (90)	100% (935)	100% (1195)	100% (1170)	100% (735)	100% (1010)	100% (5135)
Vermogens volgens geënquêteerden							
Tot ƒ 50.000	10%	44%	8%	4%	6%	–	8%
ƒ 50.000 – ƒ 100.000	31%	–	5%	–	10%	–	9%
ƒ 100.000 – ƒ 150.000	–	–	19%	25%	6%	–	12%
ƒ 150.000 – ƒ 200.000	–	–	5%	8%	23%	–	8%
ƒ 200.000 – ƒ 300.000	10%	28%	33%	18%	14%	9%	19%
Boven ƒ 300.000	49%	28%	30%	45%	41%	91%	44%
Totaal	100% (520)	100% (190)	100% (675)	100% (785)	100% (550)	100% (250)	100% (2970)

verbetering van de grond (4%), aanschaf van machines (4%), aanschaf of uitbreiding van de veestapel (4%), aankoop van kunstmest, zaaizaad (4%) e.d.

De meeste potentiële kandidaten hebben de afgelopen jaren dus geen geld geleend en staan ook voor de huidige situatie afwijzend tegenover het werken met geleend geld wat betreft de betaling van leveranciers (72%), aanpassing of modernisering van het bedrijf (87%) of vergroting van de bedrijfsomvang (94%). Een en ander staat los van het inkomen, het bedrijfstype, de bedrijfsomvang en de verwachting ten aanzien van het inkomen.

Ook het merendeel van de toe- en afgewezenen wil liever geen geld lenen (75%). Niettemin is dit bij bijna de helft van hen het geval geweest (bij de toegewezenen 42% en de afgewezenen 52%), waarbij men doorgaans bij een bank heeft aangeklopt o.m. voor uitbreiding van de veestapel, hetgeen soms gepaard ging met vergroting van de stalruimte, aankoop van machines, kunstmest, zaaizaad e.d.

5. Bedrijfsfase, bedrijfsoverdracht en -beeindiging

Inleiding

In hoofdstuk 3 is ingegaan op de ontwikkelingen van kleine bedrijven van oudere boeren en tuinders. Gebleken is dat er in de afgelopen jaren een verkleining bij de afzonderlijke produktierichtingen heeft plaatsgevonden. In hoeverre er op de bedrijven sprake was van een bewuste totale opwaartse of neergaande ontwikkeling wordt in dit hoofdstuk aangegeven (5.1). Dit als inleiding op de plannen en mogelijke wijze van bedrijfsbeëindiging of bedrijfsoverdracht (5.2). In dit verband is op de betekenis van het hebben van een eigen bedrijf voor de boeren of tuinders ingegaan.

5.1 Bedrijfsfase

- Bedrijfsfase

Op basis van ontwikkelingen van het bedrijf in zijn geheel en de verschillende bedrijfsonderdelen, plannen ten aanzien van bedrijfsoverdracht en -beëindiging e.d. is door de enquêteurs achteraf een aanduiding gegeven van de fase waarin het bedrijf verkeert.

Globaal genomen kan worden gesteld dat op 61% van de in het onderzoek betrokken kleine bedrijven van oudere zelfstandige agrariërs (potentiële kandidaten) sprake is van een afbouw van één of meer bedrijfsonderdelen. Bij 24% was dit proces al zover voortgeschreden, dat er slechts nog een klein deel van het vroegere bedrijf was overgebleven. Meestal had men nog wat land in gebruik, hield men nog enkele melkkoeien, een beperkt aantal jong- en/of mestvee, mestvarkens, fokzeugen e.d. Op 11% van de bedrijven was men bezig met een sterke afbouw en diende het bedrijf om uit te drijven tot het 65e jaar. Op ruim een vierde (26%) van de bedrijven komt enige afbouw voor, b.v. door een kleinere (melk-)veestapel, waarbij een deel van de produktiecapaciteit niet ten volle wordt benut. Soms tekent zich een gedwongen afbouw af als gevolg van het niet overgaan van busmelk op tankmelken, omdat men in deze richting niet kan of wil investeren. Van 39% van de bedrijven kan worden gesteld dat het bedrijf nog geen sporen van afbouw vertoont, maar in ieder geval gelijk blijft of soms nog verder wordt ontwikkeld. Regionaal gezien zijn de verschillen niet zo groot, met uitzondering van het zuiden waar van bijna de helft van de betreffende bedrijven niet veel meer over is.

Tabel 5.1 Bedrijfsfase naar gebied

Bedrijfsfase	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal
Gelijkblijvend of enigszins opgaand	46%	43%	47%	23%	39%
Enige afbouw	28%	30%	21%	24%	26%
Sterke afbouw	9%	9%	16%	11%	11%
Bedrijf bijna weg	17%	18%	16%	42%	24%
Totaal	100% (1275)	100% (2910)	100% (1915)	100% (2110)	100% (8210)

De fase waarin het bedrijf verkeert, hangt o.a. samen met de gezondheidstoestand van het bedrijfshoofd. Van de bedrijfshoofden die hun bedrijf gelijkhouden of enigszins verder ontwikkelen heeft 71% geen en 29% wel lichamelijke klachten. Bij degenen waar nog weinig van het vroegere bedrijf over is, heeft 44% geen en 56% wel lichamelijke klachten (tabel 5.2). Ook de aard van de lichamelijke klachten kan een rol hebben gespeeld. Van de bedrijven waar weinig meer van over is, kampt een aanzienlijk aantal boeren en tuinders met long- of rugklachten. In geval van een sterke afbouw zijn het vooral hart- en longklachten en bij enige afbouw vaak reuma. Overigens is het wel zo dat van degenen waarvan het bedrijf bijna weg is evenals waar sprake is van een sterke afbouw het percentage met lichamelijke klachten dat een AAW-uitkering ontvangt hoger is (circa 80%) dan bij de andere potentiële kandidaten (bijna 50%). Een dergelijke uitkering vormt - al naar gelang het percentage arbeidsongeschiktheid - een meer of minder grote aanvulling op het inkomen en kan als zodanig bijdragen tot een redelijke bestaansbasis.

Tabel 5.2 Lichamelijke klachten en bedrijfsfase

Bedrijfsfase	Geen lichamelijke klachten	Wel lichamelijke klachten	Totaal
Gelijkblijvend of enigszins opgaand	71%	29%	100% (3210)
Enige afbouw	61%	39%	100% (2140)
Sterke afbouw	63%	37%	100% (905)
Bedrijf bijna weg	44%	56%	100% (1955)
Totaal	61%	39%	100% (8210)

De fase waarin het bedrijf verkeert, hangt verder samen met de leeftijd, de bedrijfsomvang en - gelet op het bedrijfstype - ook met de oppervlakte. Zo blijkt van het vroegere bedrijf minder over te zijn naarmate men ouder is. Dit geldt eveneens naarmate het om kleinere bedrijven qua oppervlakte of bedrijfsomvang gaat.

De fase waarin het bedrijf van de toe- en afgewezenen verkeert, verschilt verhoudingsgewijs nauwelijks van dat van de potentiële kandidaten.

- Betekenis van het eigen bedrijf

Zelfstandig zijn (92%), iets kunnen opbouwen (87%), maar ook wel het verkrijgen van zekerheid voor de oude dag (64%) en voor de kinderen (49%) worden door de potentiële kandidaten als belangrijke pluspunten gezien voor het hebben van een eigen bedrijf.

Regionaal gezien is er ten aanzien van het aspect zelfstandigheid weinig verschil, terwijl de aspecten iets kunnen opbouwen en zekerheid voor de oude dag in het noorden en oosten iets hoger worden gewaardeerd dan elders. Wat de zekerheid voor de kinderen betreft, is het beeld gevarieerder (tabel 5.3).

Tabel 5.3 Mening over het hebben van een eigen bedrijf naar gebied

Mening eigen bedrijf	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal
Zelfstandigheid	88%	95%	93%	91%	92%
Iets kunnen opbouwen	93%	91%	81%	82%	87%
Zekerheid voor oude dag	67%	70%	59%	58%	64%
Zekerheid voor kinderen	41%	62%	27%	58%	49%

Ook de toe- en afgewezenen hechten een grote betekenis aan het hebben van een eigen bedrijf, met name wat betreft de zelfstandigheid en het iets kunnen opbouwen. In dit opzicht is er weinig verschil met de potentiële kandidaten, daarentegen wel ten aanzien van zekerheid voor de oude dag en zekerheid voor de kinderen, waaraan de toe- en afgewezenen verhoudingsgewijs minder waarde hechten.

5.2 Bedrijfsoverdracht en -beëindiging

- Bedrijfsoverdracht

Een derde van de potentiële kandidaten vindt het, evenals van de toe- en afgewezenen, gewenst dat een van de kinderen te zijner tijd het bedrijf gaat overnemen (in het noorden minder dan elders). Dit heeft te maken met de grote betekenis die men aan het hebben van een eigen bedrijf hecht.

Over de overdracht van de grond en de gebouwen heeft twee derde potentiële kandidaten zich uitgesproken, terwijl ruim een derde hierover nog geen mening heeft. Te zijner tijd denkt 19% de grond - doorgaans via verkoop - over te dragen aan een zoon. Meestal zal echter de grond in vreemde handen overgaan, vooral in het noorden waar verhoudingsgewijs veel grond wordt gepacht. Ten aanzien van de gebouwen zal een deel worden overgedragen aan een zoon en een deel aan vreemden, terwijl een aantal boeren en tuinders de gebouwen zelf in gebruik wil houden. Van de potentiële kandidaten denkt 60% de woning zelf aan te houden, het meest in het zuiden (tabel 5.4).

Tabel 5.4 Mogelijke overdracht van grond, gebouwen en woning naar gebied

Overdracht	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal
Grond:					
zoon	9%	16%	17%	31%	19%
vreemden	79%	21%	53%	44%	45%
geen mening	12%	63%	30%	25%	36%
Gebouwen:					
zoon	9%	14%	17%	13%	14%
vreemden	40%	13%	33%	13%	22%
zelf	29%	14%	14%	48%	25%
geen mening	22%	49%	36%	26%	39%
Woning:					
zoon	5%	5%	3%	5%	5%
vreemden	41%	9%	21%	8%	16%
zelf	36%	64%	55%	73%	60%
geen mening	18%	22%	21%	14%	19%

Van de toe- en afgewezenen denkt ongeveer de helft de grond aan vreemden over te dragen en slechts een klein deel aan de zoon (toegewezenen 10%, afgewezenen 29%). Van de gebouwen zal het merendeel naar vreemden gaan, een deel naar de zoon, terwijl een deel deze zelf aanhoudt (circa 20%). De woning zal veelal in eigen gebruik blijven (toegewezenen 41%, afgewezenen 75%). Opgemerkt wordt dat nogal wat toegewezenen nog niet weten hoe en aan wie de overdracht van de grond, de gebouwen en de woning zal plaatsvinden.

Na de beëindiging door de potentiële kandidaten zal 16% van de bedrijven door een (schoon-)zoon worden voortgezet (in het noorden minder dan elders: resp. 7% en 15%), soms als hoofdberoep (5%) maar vaker als nevenberoep (11%). Deze opvolging heeft voornamelijk betrekking op de wat grotere bedrijven met grond in eigendom.

Van de toe- en afgewezenen verwacht circa een vijfde dat het bedrijf zal worden voortgezet, hetzij als hoofd- (11%) hetzij als nevenberoep (10%).

- Bedrijfsbeëindiging en oudedagsvoorziening

De meeste potentiële kandidaten (65%) willen zo lang mogelijk zelfstandig blijven, of in ieder geval tot het 65e jaar doorgaan (26%). Veelal denkt men daarna wel minder te gaan werken (56%), namelijk door de veestapel in te krimpen (34%), soms door extensivering (9%) of verkleining van het bedrijf (8%). Zo lang mogelijk doorwerken heeft voornamelijk betrekking op boeren die jongvee of varkens houden (resp. 73% en 84%), in mindere mate op tuinders (54%) van wie een flink aantal (36%) op het 65e jaar wil stoppen.

Ongeveer de helft van de toe- en afgewezenen wil zo lang mogelijk zelfstandig blijven, en ruim 40% in ieder geval tot het 65e jaar. Over het algemeen wil het merendeel - bijna 60% - wel geleidelijk aan minder gaan werken, vooral door inkrimping van de veestapel (40%) en ook wel door verkleining van het bedrijf (17%).

Bijna 40% van de potentiële kandidaten denkt na de bedrijfsbeëindiging alleen via een AOW-uitkering in het inkomen te voorzien, vooral degenen met een laag fiscaal inkomen (beneden *f* 7.000 54%, boven *f* 19.000 30%). De overigen daarentegen hebben nog inkomsten uit andere bronnen, nl. uit rente van belegd of uitgeleend geld, verkoop van grond en/of gebouwen, verkoop plus rente van geld, terwijl sommigen een aanvulling verwachten uit lijfrente, pensioen, verpachten van het bedrijf, inkomen uit arbeid e.d. Over de hoogte van deze inkomensbronnen is evenwel niets bekend. Per gebied ligt de situatie verschillend.

Tabel 5.5 Inkomen na bedrijfsbeëindiging naar gebied

Inkomen	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal
Uitsluitend AOW	14%	64%	16%	39%	39%
AOW plus rente van geld	24%	29%	33%	31%	29%
AOW plus verkoop	16%	5%	12%	10%	10%
AOW plus verkoop plus rente van geld	40%	-	22%	10%	14%
Overige combinaties	6%	2%	17%	10%	8%

Rond 70% van de toe- en afgewezenen denkt uitsluitend de AOW-uitkering als inkomensbron te hebben, terwijl sommigen ook verkoop en/of rente van geld als bron van enige betekenis hebben genoemd (circa 20%).

6. Hulpverlening

Inleiding

Met het oog op de vraag waarom zo weinig agrariërs een beroep doen op de ROZ-regeling wordt ingegaan op het bekend zijn met de regeling. Daarnaast wordt een indruk gegeven van de houding van agrarische zelfstandigen tegenover het beginsel van overheidssteun bij inkomensmoeilijkheden. In samenhang daarmee zijn ook de opvattingen van de betrokkenen over de steunverlening door de gemeente of andere instanties van belang. Op basis van de verkregen antwoorden wordt nagegaan hoeveel agrarische zelfstandigen in beginsel een beroep op de huidige ROZ-regeling zouden willen doen (6.1).

Tot slot van dit hoofdstuk wordt een indruk gegeven van de ervaringen die de toe- en afgewezenen hebben opgedaan. Zowel de tijdsduur van de behandeling van de ROZ-aanvraag en het oordeel over de procedure als de reden van afwijzing en de besteding van de uitkering komen aan de orde (6.2).

6.1 Bekendheid met de ROZ-regeling en eventueel gebruik van inkomenssteun

Een vijfde van de potentiële kandidaten was bekend met het bestaan van de Rijksgroepsregeling Oudere Zelfstandigen. Meestal had men erover gelezen, voornamelijk in een landbouwblad en soms in een krant. Als informatiebron fungeerde de districtsbureauhouder van de Stulm, de voorlichting van de standsorganisatie, een boekhouder/boekhoudbureau, de bank of de gemeente. Regionaal gezien ligt de situatie enigszins verschillend (tabel 6.1).

Slechts 3% had weleens overwogen om een ROZ-uitkering aan te vragen, waarvan de helft in het zuiden.

Tabel 6.1 Bekendheid met de ROZ-regeling

ROZ-regeling	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal
Niet bekend	93%	84%	76%	72%	80%
Wel bekend waarvan:					
gehoord	5%	5%	7%	5%	6%
gelezen	2%	11%	17%	23%	14%
Totaal	100% (1275)	100% (2910)	100% (1915)	100% (2110)	100% (8210)

Enige uitleg van de kant van de enquêteur was nodig om duidelijk te maken waarover het ging. Gesteld is dat in bepaalde omstandigheden zelfstandige boeren en tuinders met een te laag inkomen, een beroep kunnen doen op de overheid voor inkomenssteun. Daarop is hun mening gevraagd over de mogelijkheid om inkomenssteun te verkrijgen. Uit de enquête bleek dat 49% van de potentiële kandidaten vóór een inkomensaanvulling was, 33% zo'n regeling aanvaardbaar vond, terwijl de overigen er tegen waren of daarover geen mening hadden. Per gebied verschilt de situatie (tabel 6.2).

Tabel 6.2 Houding tegenover inkomenssteun door overheid bij laag inkomen

Houding tegenover inkomenssteun	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal
Voor	62%	43%	53%	45%	49%
Aanvaardbaar	34%	23%	31%	48%	33%
Tegen	2%	27%	16%	7%	15%
Geen mening	2%	7%	-	-	3%
Totaal	100% (1275)	100% (2910)	100% (1915)	100% (2110)	100% (8210)

Een aanzienlijk deel van de voorstanders stond sympathiek tegenover het idee van eventuele inkomenssteunverlening (20%), meende dat zoiets bij de tijd hoorde (17%), was er vóór omdat iedereen er in zo'n geval gebruik van maakt (6%), dacht dat men het anders niet redden kon (4%) e.d. Voor 16% was een dergelijke regeling slechts aanvaardbaar in ernstige omstandigheden of voor bepaalde gevallen (16%). De argumenten van de tegenstanders waren: je moet voor jezelf zorgen (7%), werkt verkeerde mentaliteit in de hand (5%), kost veel geld (2%) e.d. Het percentage tegenstanders van inkomenssteun was het hoogst onder degenen die alle grond in eigendom hebben (circa 25%). Ten aanzien van het fiscale inkomen ligt de situatie nogal verschillend. Voorstanders treft men naar verhouding het meest aan bij inkomens beneden ƒ 7.000, tegenstanders daarentegen wat meer tussen ƒ 13.000 en ƒ 19.000, terwijl degenen die een "aanvaardbaar-mits" lieten horen overwegend voorkomen bij inkomens boven ƒ 19.000 (tabel 6.3).

Wat het vermogen volgens de door de potentiële kandidaten overgelegde boekhoudgegevens betreft, komen voorstanders meestal voor bij degenen beneden ƒ 200.000, terwijl een "aanvaardbaar-mits" verhoudingsgewijs het meest werd vernomen bij degenen met een vermogen tussen ƒ 100.000 en ƒ 300.000. Tegenstanders van overheidssteun komen meestal voor bij vermogens boven ƒ 300.000.

Tabel 6.3 Houding tegenover steunverlening door overheid bij laag inkomen naar fiscaal inkomen 1978

Houding	Geen antwoord	Minder dan f 7000	f 7000 - 13000	f 13000 - 19000	f 19000 - 25000	Boven f 25000	Totaal
Voor	63%	63%	44%	47%	48%	41%	49%
Aanvaardbaar	16%	29%	37%	25%	43%	42%	33%
Tegen	21%	8%	15%	25%	5%	13%	15%
Geen mening	-	-	4%	3%	4%	4%	3%
Totaal	100% (665)	100% (1125)	100% (1870)	100% (1950)	100% (1285)	100% (1315)	100% (8210)

De opvattingen over de AAW zijn in vergelijking met de verlening van overheidssteun bij een laag inkomen veel positiever. Nagenoeg unaniem vindt men het een goede zaak wanneer de overheid een boer of tuinder financieel bijspringt in geval van arbeidsongeschiktheid. Iets genuanceerder is het beeld ten aanzien van het verlenen van financiële hulp door de overheid als het bedrijf achteruit gaat doordat men het werk minder goed aankan b.v. omdat men ouder wordt. Het merendeel vindt het een goede zaak wanneer de overheid in zo'n geval de betreffende boer of tuinder financieel bijspringt. Onder degenen met meer of minder ernstige lichamelijke klachten geldt dat in wat sterkere mate dan wanneer men geen lichamelijke klachten heeft (resp. 85% en 70%).

- Hulpverlening bij inkomensdaling of financiële moeilijkheden

Het inkomen van boeren of tuinders kan dalen als gevolg van b.v. lage prijzen of lagere opbrengsten als gevolg van droogte, overvloedige regen of hagelschade. In de afgelopen jaren is de overheid in dergelijke situaties financieel bijgesprongen. De meesten vinden dat over het algemeen gezien een goede zaak. Twee derde (67%) zou in zo'n geval - ongeacht het behaalde fiscale inkomen of het bedrijfstype - een beroep doen op de overheid, terwijl 33% een dergelijke steun zonder meer afwijst, hetgeen bij de hogere inkomens (boven f 19.000 circa 40%) iets meer het geval is dan bij de lagere (beneden f 13.000 circa 30%).

In geval van hulpverlening bij financiële moeilijkheden staan gemeente en instellingen van het Ministerie van Landbouw, waaronder ook de Stulm, op een lagere plaats (5 à 10%) dan met name de banken (41%) en de boerenorganisaties (21%). Een aanzienlijk aantal (17%) had er geen idee van waar men in zo'n geval het best terecht zou kunnen.

Informatie over steunmaatregelen zou volgens veel boeren en tuinders het best via de landbouwbladen kunnen worden verspreid. Dagbladen, radio of televisie worden betrekkelijk weinig genoemd.

Sommigen denken aan verspreiding van informatie via de standsorganisatie, het Landbouwschap, een districtbureauhouder van de Stulm of een boekhoudbureau. Een aanzienlijk deel heeft hieromtrent overigens geen mening (tabel 6.4).

Tabel 6.4 Verspreiding informatiesteunverlening naar gebied

Informatie	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal
Landbouwbladen	59%	30%	65%	65%	52%
Dagbladen	10%	13%	3%	-	7%
Tv/radio	-	-	2%	5%	2%
Standsorganisatie	3%	7%	9%	14%	9%
Landbouwschap	2%	7%	2%	-	3%
Districtbureauhouder Stulm	2%	7%	-	-	3%
Boekhoudbureau	-	5%	2%	-	2%
Overig	3%	13%	2%	-	6%
Geen mening	21%	18%	16%	13%	16%
Totaal	100% (1275)	100% (2910)	100% (1915)	100% (2110)	100% (8210)

- Houding tegenover inkomenssteun door gemeente

Het verlenen van inkomenssteun door de gemeente wordt door 43% bezwaarlijk genoemd (tabel 6.5). Men schreef deze opvatting toe aan:

- de betrekkelijk geringe deskundigheid van gemeentewege ten aanzien van het boeren- en tuindersbedrijf (9%);
- de volgens henzelf niet altijd als even eerlijk ervaren toepassing ("vriendjespolitiek") (14%);
- slechte ervaringen die men eerder heeft opgedaan met andere regelingen, zoals Rijksgroepsregeling Zelfstandigen, Bijstandswet (6%);
- de vrees in de omgeving - buren, kennissen, familie - als steuntrekker te worden aangezien (14%).

De categorie die tegen steunverlening door de gemeente is, zou liever zien dat dit gebeurde door de boerenorganisatie (39%) of door het Ministerie van Landbouw (20%), terwijl ook de districtsbureauhouder van de Stulm nogal eens is genoemd (11%). Een aanzienlijk aantal (16%) had hierover overigens (nog) geen mening.

Elf procent van de potentiële kandidaten vond steunverlening door de gemeente aanvaardbaar mits dit deskundig (6%), eerlijk, vertrouwelijk of doelmatig (5%) plaatsvond. Slechts een derde was vóór uitvoering van eventuele inkomenssteunverlening door de gemeente. Dit verschilt per gebied (tabel 6.5).

Tabel 6.5 Verlening van inkomenssteun door gemeente naar gebied

Standpunt	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal
Voor	45%	32%	33%	34%	35%
Aanvaardbaar mits	12%	5%	19%	11%	11%
Tegen	36%	43%	36%	53%	43%
Geen mening	7%	20%	12%	2%	11%
Totaal	100% (1275)	100% (1910)	100% (1915)	100% (2110)	100% (8210)

- Eventueel gebruik van inkomenssteun

Ruim de helft van de potentiële kandidaten zou - indien nodig - gebruik willen maken van inkomenssteun door de gemeente, een ander of een andere organisatie/instantie.

Tabel 6.6 Eventueel gebruik van inkomenssteun naar gebied

Eventueel gebruik	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal
Ja	57%	50%	45%	63%	53%
Neen	43%	41%	48%	34%	41%
Geen mening	-	9%	7%	3%	6%
Totaal	100% (1275)	100% (2910)	100% (1915)	100% (2110)	100% (8210)

Een verband met factoren als leeftijd, pachtpercentage, inkomen of vermogen was niet aanwezig. Ten aanzien van de omvang van het bedrijf (ha of sbe) liepen de standpunten nogal uiteen.

Van degenen die zeiden - indien nodig - gebruik te willen maken van inkomenssteun (53%) zou bij een derde de gemeente de uitvoering kunnen verrichten, bij een laag inkomen relatief wat minder dan bij een wat hoger inkomen (beneden ƒ 7.000 24%, boven ƒ 19.000 35%). Bij een tiende van de geënquêteerden zou de gemeente daarvoor alleen voor bepaalde gevallen of in ernstige omstandigheden in aanmerking komen. Bijna de helft geeft een nadrukkelijke voorkeur aan een ander of een andere instantie/organisatie dan de gemeente, in het oosten naar verhouding iets meer dan in het noorden.

Tabel 6.7 Eventueel gebruik van inkomenssteun naar instantie per gebied

Instantie	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal
Gemeente	40%	32%	31%	36%	34%
Eventueel gemeente	9%	4%	12%	15%	10%
Andere organisatie/ instantie	36%	57%	42%	49%	48%
Geen mening	15%	7%	15%	-	8%
Totaal	100% (1275)	100% (2910)	100% (1915)	100% (2110)	100% (8210)

6.2 Ervaringen met de procedure van de ROZ-aanvraag

De 29 toegewezen en 24 afgewezen ROZ-aanvragers zijn vooral via landbouwbladen en ook wel door voorlichters, boekhouders en kennissen bekend geraakt met de ROZ-regeling. Van de toegewezenen had 41% en van de afgewezenen 33% er tegenop gezien een beroep op deze regeling te doen, met als motivering: wil niet de hand ophouden of van de bijstand leven, wil zichzelf redden, erkenning niet in eigen inkomen te kunnen voorzien, schaamtegevoel, moeilijke stap op die leeftijd.

Van de toegewezenen heeft 79% en van de afgewezenen 92% direct een aanvraag ingediend toen men van de regeling had gehoord. In twee derde van de gevallen werd de aanvraag binnen een half jaar toe- of afgewezen. De afwijzing verliep gemiddeld wat sneller dan de toewijzing. Bij een aantal aanvragers duurde de afwikkeling echter meer dan een jaar.

Enkele afgewezenen wisten niet waarom zij afgewezen waren. Voor zover dat wel bekend was, schreef een derde dat toe aan een te laag inkomen en de helft aan een te hoog vermogen. Niemand zag leenbijstand als een reële mogelijkheid, allen stonden er afwijzend tegenover.

Ruim een derde van de afgewezenen denkt in de komende jaren in het inkomen te voorzien door op dezelfde manier door te gaan, anderen denken b.v. aan het aanspreken van (privé-)financiële reserves, verkoop van grond, het lenen van geld, bijspringen door kinderen, sanering, AAW-uitkering, AOW, eventueel aan de Rijksgroepsregeling Zelfstandigen.

Het maandelijkse bedrag van de ROZ-uitkering varieerde - afhankelijk van het inkomen - nogal. Meer dan *f* 1.000 maar ook minder dan *f* 250 per maand waren geen uitzondering. Van circa de helft van de toewijzingen lag het bedrag echter beneden *f* 500 maandelijks. Van enkele aanvankelijke toewijzingen is de ROZ-uitkering na herberekening stopgezet. Soms moest men dan het reeds uitgekeerde bedrag terugbetalen.

Van de toegewezenen vond een derde de ROZ-uitkering voldoende, daarentegen een vijfde onvoldoende, terwijl de overigen deze voldoende noch onvoldoende vonden. Wel heeft de uitkering ongeveer 60% in staat gesteld bepaalde uitgaven te doen, vooral wat betreft de aanschaf van dagelijkse privé-goederen (kleding, voeding, wasmachine, diepvries e.d.) en ook wel het aflossen van schulden, terwijl soms is genoemd de aanschaf van bedrijfsmiddelen (kleine machines) om gemakkelijker te kunnen werken. Slechts zelden werd geïnvesteerd in gebouwen, uitbreiding van de stalruimte e.d.

Een derde van de toe- en afgewezenen sprak zich uit voor verlaging van de leeftijdsgrens naar gemiddeld 55 jaar. Verder wilde 59% van de toe- en 83% van de afgewezenen een verlaging van de minimumgrens van het inkomen, waarbij sommigen helemaal geen ondergrens noemden, anderen uitgingen van circa *f* 7.500. Verder vond 34% van de toegewezenen en 72% van de afgewezenen dat het maximum eigen vermogen diende te worden opgetrokken, waarbij vooral de afgewezenen een bedrag van circa *f* 250.000 op het oog hadden.

Van de toegewezenen was 69% en van de afgewezenen 46% tevreden over de procedure van de aanvraag. Van alle aanvragers was 40% nauwelijks of niet te spreken over de uitvoering van de steunverlening door de gemeente. De toegewezenen noemden vooral de lange duur van de afwikkeling van de aanvraag, soms ook het feit dat men nooit rechtstreeks contact had met de gemeente. De afgewezenen wijzen op het ontbreken van nadere informatie, soms op de lange afwikkelingsduur.

Van de toegewezenen is een vijfde niet tevreden over de behandeling door de betreffende gemeente-ambtenaren vanwege de lange afwikkelingsduur of het teveel binnenskamers afhandelen van de aanvraag. Van de afgewezenen had een derde wat aan te merken, zoals de lange duur van de behandeling, de ambtenaren zijn agrarisch niet deskundig, de vertrouwelijkheid is niet zoals het hoort, ze denken dat je zit te liegen (eerlijkheid).

De vraag naar verbeteringen bij de ROZ-aanvraag was door de geënquêteerden moeilijk te beantwoorden. Sommigen wilden een versnelling van de procedure, anderen dachten aan behandeling van de aanvraag door de standsorganisatie, bureauhouder of het Ministerie van Landbouw.

Het merendeel zou andere boeren of tuinders in dezelfde situatie aanraden een ROZ-aanvraag in te dienen. Of het iets oplevert, wordt door de afgewezenen tamelijk vaak in twijfel getrokken.

7. Gevolgen van wijzigingen in de ROZ-voorwaarden

Inleiding

Nagegaan wordt hoeveel oudere zelfstandige agrariërs in aanmerking komen voor de huidige ROZ-regeling. Tevens wordt bezien hoeveel er voldoen aan twee voorwaarden of slechts aan één (7.1).

Een van de doeleinden van het onderzoek was inzicht te verschaffen in de gevolgen voor de agrarische bedrijfstak als op grote(re) schaal gebruik zou worden gemaakt van de ROZ-regeling (7.3). Daartoe wordt bekeken wat het effect kan zijn, indien de werkingssfeer van één of meer ROZ-voorwaarden wordt gewijzigd ten aanzien van het aantal mogelijke ROZ-aanvragers (7.2).

7.1 Aantal mogelijke aanvragers bij huidige ROZ-voorwaarden

Om voor een ROZ-uitkering in aanmerking te kunnen komen, moet de zelfstandige o.m. voldoen aan:

- een leeftijdsgrens: 58 - 65 jaar;
- een inkomensgrens : tussen de helft en het volledig minimuminkomen voor zelfstandigen (in 1980 tussen *f* 14.300 en *f* 28.600);
- een vermogensgrens: minder dan *f* 140.300 (in 1980).

Bij het inwerkingtreden van de regeling op 1 oktober 1977 verwachtte men op grond van deze voorwaarden dat 5.000 tot 10.000 zelfstandigen, waaronder een belangrijk deel agrariërs, een aanvraag zouden indienen. Begin 1980 waren er slechts circa 300 aanvragen ingediend, waarvan rond de honderd in de agrarische sector.

Ten aanzien van het inkomen geldt, dat het bedrijfshoofd in staat moet zijn om uit het bedrijf een inkomen te halen tussen de helft en het volledige minimuminkomen voor zelfstandigen. Volgens de wettelijke bepalingen dient het inkomen uit het bedrijf te worden:

- vermeerderd met de waarde van voor privégebruik aangewende goederen en diensten van het bedrijf;
- verminderd met de inkomstenbelasting en sociale verzekeringspremies evenals met de premie van de daggeldverzekering tegen de geldelijke gevolgen van tijdelijke arbeidsongeschiktheid.

Bij de enquête onder de oudere boeren en tuinders met een klein bedrijf is uitgegaan van het begrip belastbaar (fiscaal) inkomen (zie 4.1 Inkomensvorming). Dit betekent dat het belastbaar (fiscaal) inkomen niet zonder meer vergelijkbaar is met het bedrijfsinkomen in verband met fiscale faciliteiten, zoals buitengewone lasten, andere persoonlijke verplichtingen, premies volks-

verzekering, zelfstandigenaftrek, oudedagsreserve en vervroegde afschrijving. Om het met het bedrijfsinkomen vergelijkbaar te maken dient het belastbaar (fiscaal) inkomen derhalve met deze posten te worden verhoogd.

Vergelijking van gegevens over het inkomen van de potentiële ROZ-kandidaten met dat van de toe- en afgewezenen laat zien, dat een gemiddeld belastbaar (fiscaal) inkomen van naar schatting resp. circa *f* 10.000 en circa *f* 19.000 overeenkomt met de helft en het volledige minimuminkomen voor zelfstandigen, waarbij rekening is gehouden met eventuele neveninkomsten en/of een AAW-uitkering.

Wat het totale eigen vermogen betreft, is uitgegaan van een grensbedrag van maximaal *f* 140.000.

Genoemde voorwaarden ten aanzien van leeftijd, inkomen en vermogen zijn toegepast op de via de enquête verkregen gegevens. Deze gegevens - overgenomen uit de boekhouding of rechtstreeks door de geënquêteerden verstrekt - hebben wat betreft het inkomen en vermogen betrekking op het laatst bekende peiljaar 1978. Op basis van de enquête en na omrekening vanuit de steekproef zouden in principe circa 1500 zelfstandige oudere boeren en tuinders met een klein bedrijf een aanvraag voor de huidige ROZ-regeling kunnen indienen (tabel 7.1). Van dit aantal zou ruim de helft - alleen indien nodig - gebruik willen maken van inkomenssteun, hetzij via de gemeente (51%), hetzij via een andere organisatie of instantie (49%). Een aantal oudere boeren en tuinders gaf te kennen "niet zo'n behoefte te hebben" aan aanvullende inkomenssteun, terwijl wellicht ook het niet bekend zijn met de regeling een rol speelt. Hoewel men ongetwijfeld op de hoogte is van het algemene welvaartspeil, geeft men als zelfstandig agrariër de voorkeur aan een bestaan zonder inkomenssteun boven inkomensaanvulling van overheidswege. Per gebied ligt de situatie verschillend.

Tabel 7.1 Aantal boeren en tuinders dat voldoet aan ROZ-voorwaarden en - indien nodig - gebruik wil maken van inkomenssteun naar gebied

Eventueel gebruik van inkomenssteun	Noorden	Oosten	Westen	Zuiden	Totaal
Ja	90	415	165	135	805
Neen	90	260	230	100	680
Totaal	180	675	395	235	1485

Zoals reeds bleek (zie tabel 6.6) zou 53% (4350) indien nodig - ongeacht hun leeftijd, het inkomen en het vermogen - gebruik willen maken van inkomenssteun. Daarvan vallen er 805 volledig

binnen en 215 volledig buiten - d.w.z. voldoen aan geen enkele ROZ-voorwaarde - de termen van de huidige ROZ-regeling. Van 350 geënquêteerden is het inkomen en/of vermogen niet bekend. Van het dan resterende aantal van 2980 oudere boeren en tuinders zou ruim de helft voldoen aan twee voorwaarden en bijna de helft aan één voorwaarde (tabel 7.2).

Tabel 7.2 Aantal boeren en tuinders dat voldoet aan de ROZ-voorwaarden en - indien nodig - gebruik wil maken van inkomenssteun

Aantal geënquêteerden	Leeftijd		Inkomen		Vermogen	
	ja	neen	ja	neen	ja	neen
805	x		x		x	
200		x	x		x	
595	x			x (te laag)	x	
360	x			x (te hoog)	x	
480	x		x			x
205		x		x (te laag)	x	
145		x		x (te hoog)	x	
185	x			x (te laag)		x
615	x			x (te hoog)		x
195		x	x			x
215		x		x		x

Wat hun inkomen en eigen vermogen betreft, zouden over enkele jaren - ze zijn nog geen 58 jaar - 200 oudere boeren en tuinders voor de ROZ-regeling in aanmerking kunnen komen, als ze daarvoor een aanvraag indienen.

Circa 600 oudere boeren en tuinders vallen op grond van hun leeftijd en eigen vermogen binnen de termen van de ROZ-regeling, maar hebben een inkomen dat beneden de helft van het minimuminkomen voor zelfstandigen ligt. De meesten beschikken niet over een aanvullend inkomen in de vorm van neveninkomsten en/of een AAW-uitkering, hoewel een aantal van hen meer of minder ernstige lichamelijke klachten heeft. Kennelijk zijn deze boeren en tuinders er noodgedwongen aan gewend zuinig te (moeten) leven, maar geven aan een dergelijk bestaan als zelfstandig agrariër de voorkeur boven een eventuele inkomensaanvulling.

Verder bleek dat er rond 200 oudere boeren en tuinders een vermogen hebben beneden ƒ 140.000, terwijl bovendien hun inkomen minder dan de helft van het minimuminkomen voor zelfstandigen bedraagt. Deze groep komt over enkele jaren - als ze 58 jaar zijn -

vanwege een te laag inkomen evenmin in aanmerking voor de ROZ-regeling. Buiten deze regeling vallen eveneens 480 oudere boeren en tuinders vanwege een te hoog vermogen, hoewel ze aan de leeftijds- en inkomensvoorwaarde voldoen.

7.2 Aantal mogelijke aanvragers bij verandering van de ROZ-voorwaarden

De vraag kan worden gesteld wat het effect zou zijn, indien de werkingssfeer van één of meer voorwaarden van de huidige ROZ-regeling zouden worden gewijzigd. Uitgegaan wordt van de via de enquête op steekproefbasis verzamelde gegevens over de leeftijd, het inkomen, het vermogen en een eventueel beroep op aanvullende inkomenssteun. Eerst wordt ingegaan op een verandering van elke voorwaarde afzonderlijk, daarna wordt nagegaan wat het effect is wanneer twee of drie voorwaarden tegelijk worden veranderd (zie schema 7.3).

Indien alleen het leeftijdscriterium wordt verruimd, b.v. een verlaging van 58 tot 55 jaar, dan zouden in beginsel circa 300 boeren en tuinders met een klein bedrijf boven het eerdergenoemde aantal van circa 1500 binnen de regeling kunnen vallen. In totaal zouden er dan circa 1800 oudere boeren en tuinders voor de ROZ-regeling in aanmerking kunnen komen, indien men tenminste een aanvraag zou indienen.

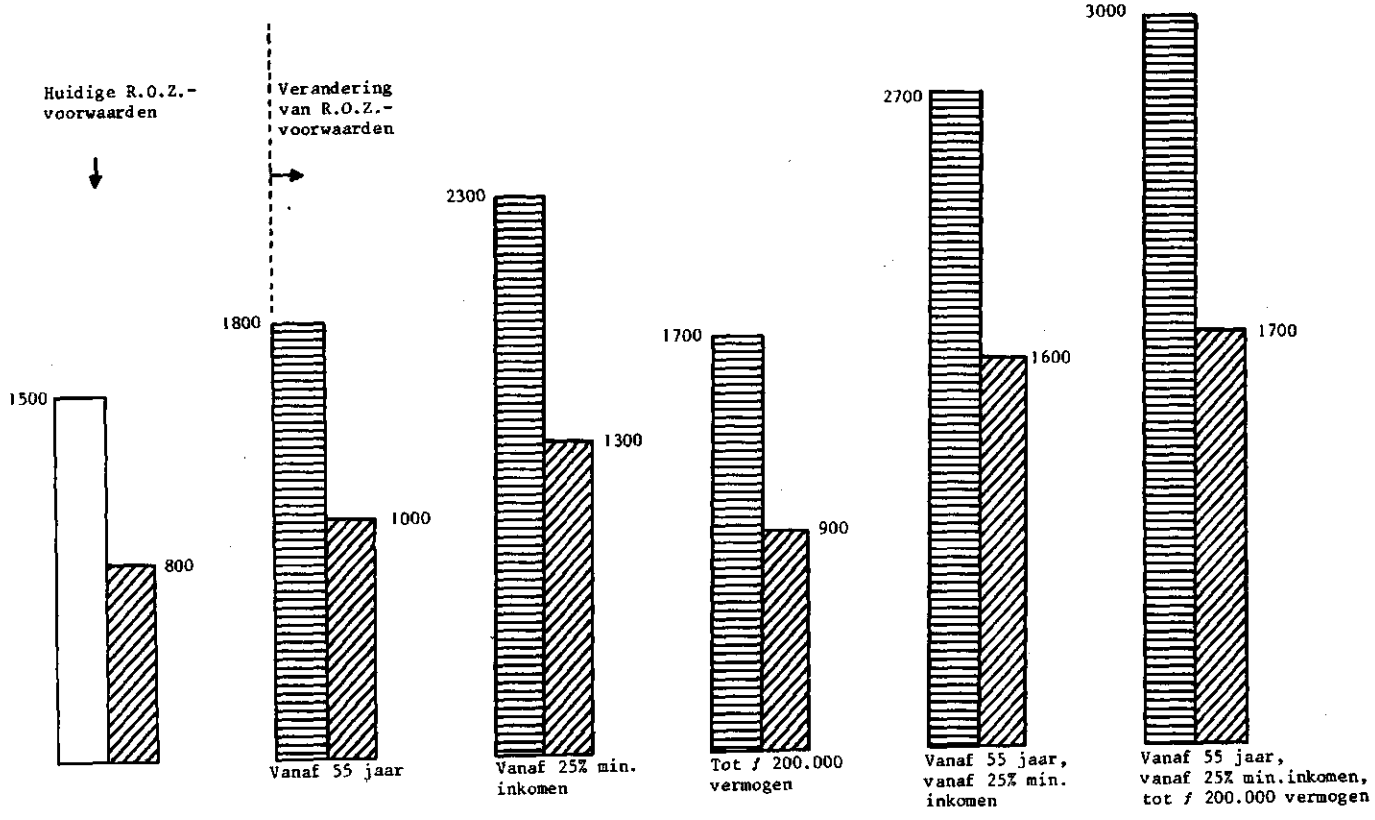
Bij verlaging van de inkomensgrens van de helft tot b.v. een kwart van het minimuminkomen voor zelfstandigen zou het aantal van circa 1500 personen met circa 800 kunnen stijgen tot circa 2300.

Optrekking van de vermogensgrens van *f* 140.000 tot *f* 200.000 zou een stijging te zien geven met 200 personen tot circa 1700.

Op zich geeft verlaging van de inkomensgrens in deze opstelling dus het grootste effect. Een verlaging van de leeftijdsgrens tot 55 jaar én van de inkomensgrens - vanaf een kwart van het minimuminkomen voor zelfstandigen - resulteert in 1200 personen meer, die voor de ROZ-regeling in aanmerking kunnen komen (totaal 2700). Een maximaal toepassingsbereik zou echter liggen op circa 3000 oudere boeren en tuinders met een klein bedrijf indien de leeftijdsgrens wordt verlaagd tot 55 jaar, het inkomen wordt genomen vanaf een kwart van het minimuminkomen voor zelfstandigen en de vermogensgrens wordt verhoogd tot *f* 200.000. Dit is een verdubbeling in vergelijking met de huidige ROZ-voorwaarden.

Zoals reeds bleek zal niet iedereen, die in principe in aanmerking komt voor de ROZ-regeling, een aanvraag willen indienen voor aanvullende inkomenssteun (zie 7.1), maar slechts een deel indien dat noodzakelijk is. Hiervan uitgaand daalt het aantal "echte" ROZ-kandidaten aanzienlijk bij verandering van één of meer voorwaarden. Verlaging van de inkomensgrens tot een kwart van het minimuminkomen, geeft in combinatie met een verlaging van de leeftijdsgrens tot 55 jaar en een optrekken van de vermogensgrens tot *f* 200.000 het grootste effect met in totaal circa 1700 moge-

Schema 7.3 Aantal mogelijke aanvragers bij de huidige R.O.Z.-voorwaarden (▭), bij verandering van de R.O.Z.-voorwaarden (▤) en bij eventueel gebruik (▨).

lijke aanvragen voor de ROZ-regeling. Indien alleen de inkomensgrens wordt verlaagd van de helft tot een kwart van het minimuminkomen dan zouden er circa 1300 personen voor in aanmerking komen. Bij uitsluitend een leeftijdsverlaging tot 55 jaar komen circa 1000 boeren en tuinders voor de ROZ-regeling in aanmerking, indien men althans een aanvraag indient (schema 7.3).

7.3 Gevolgen voor de landbouwproduktie

- Bedrijfsomvang

In de aanvraag voor de uitvoering van het onderzoek is gesteld dat een antwoord diende te worden verkregen op de vraag wat de gevolgen zouden zijn voor de agrarische bedrijfstak als op grotere schaal gebruik werd gemaakt van de ROZ-regeling.

In de land- en tuinbouw treft men een groot aantal bedrijven aan met een relatief kleine produktieomvang. Voor een deel zijn deze kleine bedrijven in gebruik bij personen met een ander hoofdberoep dan dat van land- of tuinbouwer. Van alle hoofdberoepsbedrijven is 31% kleiner dan 90 sbe, dit is de omvang - van één der criteria - die gekozen is als bovengrens voor de afgrenzing van de populatie waaruit de steekproef is getrokken. De aldus onderscheiden groep van oudere boeren en tuinders (potentiële kandidaten) vormt bijna 7% van het totale aantal hoofdberoepsbedrijven.

Het aandeel van de kleine bedrijven in de totale produktiecapaciteit is naar verhouding tot het aantal bedrijven gering. Van de totale produktiecapaciteit komt 9,6% voor op de kleine bedrijven. Het aandeel van de onderscheiden groep bedrijven van potentiële kandidaten waaruit de steekproef is getrokken, omvat echter amper 2% van de totale produktieomvang.

Zoals reeds bleek (zie tabel 7.1) zouden in principe circa 1500 oudere boeren en tuinders met een klein bedrijf een aanvraag voor de huidige ROZ-regeling kunnen indienen. Op deze bedrijven wordt circa 0,3% van de landelijke produktie voortgebracht. Bij een wijziging van de huidige ROZ-voorwaarden ten aanzien van leeftijd, inkomen en vermogen zou het aantal mogelijke aanvragen kunnen toenemen tot maximaal 3000 personen. Volgens berekening wordt op deze bedrijven circa 0,6% van de totale landelijke produktie voortgebracht. Wijziging van de huidige ROZ-regeling is dus nauwelijks van invloed op de omvang van de landbouwproduktie.

Bij een wijziging van de voorwaarden van de ROZ-regeling wat betreft de gevolgen voor de ontwikkelingen in de agrarische sector dienen mede de ontwikkelingen in de afgelopen jaren in de beschouwing te worden betrokken evenals de verwachtingen met betrekking tot de toekomst. Uit een vergelijking op basis van de Landbouwtelling blijkt dat in de afgelopen vijf jaar 39% van de bedrijven qua produktieomvang (in sbe) werd verkleind en 16% werd vergroot. Van 45% van de bedrijven is de produktieomvang gelijkgebleven (zie 3.2 Ontwikkelingen van het bedrijf). De totale vermindering van de pro-

duktiecapaciteit bedroeg over genoemde periode in totaal 17%. Uit de enquête bleek eveneens dat op veel bedrijven een bedrijfsverkleining heeft plaatsgevonden. Veel bedrijven hebben namelijk het melkvee afgestoten, dan wel het aantal stuks melkvee verkleind, terwijl ook het aantal bedrijven met jongvee, fokzeugen en mestvarkens is teruggelopen.

Vooral de verwachtingen omtrent de melkveehouderij wijzen in de komende jaren op een verdere verkleining van de produktieomvang van de betreffende bedrijven. Deze ontwikkelingen worden in sterke mate bepaald door de omschakeling op tankmelken, een proces dat vanuit de zuivelfabrieken op gang is gebracht. Veehouders met een kleine melkveestapel zien hierbij veelal af van de aanschaf van een diepkoeltank. Dit betekent dat zij de melkveehouderij zullen beëindigen als er geen bussenmelk meer wordt opgehaald. Uit de enquête bleek dat al veel bedrijven nog uitsluitend jongvee houden, en dat een vierde van de melkveebedrijven over een diepkoeltank beschikte.

Het valt ook om andere redenen niet te verwachten dat de melkveebedrijven, als een uitkering krachtens de ROZ-regeling wordt verkregen, onveranderd zullen worden voortgezet. Voor veel veehouders is het werk aan het melkvee, dat ze alleen of met hun vrouw verrichten aan de zware kant. Met het ouder worden zal men het verrichten van dit werk als steeds moeilijker gaan ervaren, te meer omdat de inrichting van de bedrijfsgebouwen evenals de geringe omvang van de melkveestapel belemmerend werken op het invoeren van verdere mechanisatie. Uit de enquête is naar voren gekomen dat op een vrij groot aantal bedrijven alleen de hoogst noodzakelijke machines aanwezig zijn, waarbij een deel van het werk door een loonwerker moet worden gedaan. Voor de kleine bedrijven betekent dit vaak een aanzienlijke uitgave. Het laten uitvoeren van werkzaamheden door een loonwerker zal eerder toe- dan afnemen, hetgeen verslechterend werkt op de rentabiliteit van het bedrijf en de inkomensvorming. Soortgelijke ontwikkelingen zullen zich voordoen op de tuinbouwbedrijven, waar de inkomenshoogte voor een belangrijk deel wordt bepaald door de arbeidsinzet van het bedrijfshoofd en zijn echtgenote. Ten aanzien van de bedrijven met jongvee of de intensieve veehouderijbedrijven dient eveneens rekening te worden gehouden met een verkleining van de produktieomvang, zij het in mindere mate dan bij de melkveebedrijven.

- Oppervlakte cultuurgrond

De oudere boeren en tuinders met een klein bedrijf hadden gezamenlijk 77.000 ha (3,8%) in gebruik op een totaal van 2,03 miljoen ha bij alle zelfstandige agrariërs.

Op de bedrijven die bij een wijziging van de ROZ-voorwaarden een aanvraag zouden kunnen indienen - maximaal 3000 - is circa 1,3% van de totale oppervlakte cultuurgrond in gebruik. Uit de verhouding tussen de in gebruik zijnde oppervlakte cultuurgrond en de produktieomvang blijkt dat de oudere boeren en tuinders hun grond

minder intensief gebruiken dan andere bedrijfshoofden. Gemiddeld ligt het intensiteitsniveau rond 50% lager. Dit houdt verband met het vrijwel geheel ontbreken van zeer intensieve vormen van grondbruik, terwijl ook een rol speelt het naar verhouding meer voorkomen van bedrijven met o.m. uitsluitend jongvee.

Uit de enquête is een duidelijke vermindering van de oppervlakte grond in de afgelopen jaren te constateren. De in gebruik zijnde oppervlakte was in vijf jaar met ongveeer 20% teruggelopen. In de komende jaren wordt door de potentiële kandidaten een nog sterkere vermindering (28%) verwacht, waarbij zowel de oppervlakte bouwland als grasland verder zal teruglopen. Gezien ook het geringe aantal geënquêteerden dat bij een eventuele verbetering van de financiële positie de meerdere middelen in het bedrijf denkt te investeren, mag niet worden verwacht dat het verkrijgen van een ROZ-uitkering door een groter aantal boeren en tuinders dan nu het geval is alsnog tot een uitbreiding van de produktieomvang zal leiden. Uitgaande van een soortgelijke besteding als bij de toegewezenen (zie 6.2) zal de nadruk, vooral liggen op uitgaven in de sfeer van dagelijkse privé-goederen en ook wel op het aflossen van schulden, daarentegen nauwelijks op de aanschaf van bedrijfsmiddelen.

Bijlage 1

VRAGENLIJST OUDERE ZELFSTANDIGEN

A. Gezinssituatie

Leeftijd.
Burgerlijke staat.
Hoeveel kinderen hebt U?
Hoeveel van Uw kinderen zijn: uitwonende zoons
uitwonende dochters
thuiswonende zoons
thuiswonende dochters?
Uit hoeveel personen bestaat Uw gezin verder nog?
Welke opleiding hebben Uw kinderen gevolgd?
Welke opleiding hebt U na de lagere school gevolgd?
Hoeveel jaar bent U zelfstandig boer / tuinder?
Van wie hebt U dit bedrijf overgenomen?
Bent U, vóór U zelfstandig werd, elders werkzaam geweest?

B. Woon- en leefsituatie

Hoe oud is Uw woning?
Is de woning / woninggedeelte ooit in belangrijke mate verbouwd?
Hoe beoordeelt U de staat (algehele toestand) van Uw woning / woongedeelte?
Is Uw woning voorzien van: aardgasaansluiting / telefoonaansluiting / centrale verwarming / toilet in woongedeelte / keukeninrichting met warm water / bad of douche / diepvriesinstallatie?
Bent U tevreden over de in Uw woning aanwezige voorzieningen?
Staat de woning los van de gebouwen?
Hoe ver ligt de woning van de bebouwde kom en ten opzichte van de naburige bebouwing?
Hebt U een: personenauto / andere auto / bromfiets of fiets?
Hebt U zelf, of één van Uw huisgenoten, een rijbewijs?
Bent U geabonneerd op: een dagblad / landbouwblad?
Hebt U een t.v.-toestel?
Hoeveel keer hebt U in het afgelopen jaar een vrije dag gehad?
Bent U in het afgelopen jaar op vakantie geweest?
Bent U in het afgelopen jaar door ziekte of ongeval arbeidsongeschikt geweest?
Wie heeft U toen vervangen?

Hebt U een ongevallenverzekering met een dagvergoeding?
Wat is de dagvergoeding en wat is de wachttijd?
Hebt U een ziekteverzekering met een dagvergoeding?
Wat is de dagvergoeding en wat is de wachttijd?
Op welke manier bent U verzekerd tegen de kosten van ziekte en ongeval?
Maakt U bij het ziekenfonds gebruik van een gereduceerd tarief?
Kunt U Uw werk even goed, beter of slechter aan dan zo'n tien jaar geleden?
Indien beter of slechter: Ligt dat aan de hoeveelheid werk?
Indien slechter: Ligt dat aan Uw algemene gezondheidstoestand, bijv. als gevolg van het ouder worden?
Soms loopt een bedrijf achteruit doordat de boer of tuinder het werk minder goed aankan omdat hij ouder wordt. Vindt U het in het algemeen gezien een goede zaak, wanneer de overheid een boer of tuinder dan financieel bijspringt?
Is Uw gezondheid zodanig dat U problemen hebt met het doen van de voorkomende werkzaamheden? Zo ja, waaraan ligt dat?
Hebt U een aanvraag ingediend in het kader van de Algemene Arbeidsongeschiktheidswet?
Vindt U het in het algemeen gezien een goede zaak, wanneer de overheid een boer of tuinder bijspringt bij arbeidsongeschiktheid?
Hebt U weleens overwogen een A.A.W.-aanvraag in te dienen?
Ontvangt U een A.A.W.-uitkering?
In welke mate bent U arbeidsongeschikt?
Sinds wanneer krijgt U een A.A.W.-uitkering?
Ontvangt U nog steeds een uitkering?

C. Bedrijfsuitrusting

Wat voor bedrijf hebt U?
Hoeveel ha cultuurgrond hebt U in gebruik?
Hoeveel ha daarvan is eigendom?
Hoeveel ha pacht U en van wie?
Hoeveel ha ligt bij de bedrijfsgebouwen?
Waarvoor is de cultuurgrond in gebruik?
Hoe hebben zich de verschillende onderdelen op Uw bedrijf ontwikkeld en wat verwacht U voor de komende jaren?
Welke machines hebt U in eigendom / mede-eigendom en welke machines zijn voor het werk afkomstig van een loonwerkbedrijf?
Over welk soort gebouwen kunt U beschikken?
Worden al deze gebouwen als zodanig gebruikt of voor andere doeleinden?
Hoe kijkt U op dit moment tegen de toekomst van Uw bedrijf aan?

D. Bedrijfsvoering

Wie verzorgt de boekhouding van Uw bedrijf?
Bent U lid van een standsorganisatie?
Bent U lid van een of meer coöperaties voor aan- en verkoop?
Raadpleegt U weleens de rijkslandbouwvoorlichtingsdienst / de voorlichtingsdienst van de organisaties / de voorlichting van handel en industrie?
Houdt U dieren of teelt U gewassen op contract? Welke diersoorten en welke gewassen?
Bent U volledig werkzaam op Uw bedrijf? Zo niet, voor welk deel van Uw werktijd?
Wat is Uw nevenberoep?
Hoeveel uur werkt U dooreengenomen per week op Uw bedrijf?
Wie werken er nog meer op Uw bedrijf, en hoeveel uur per week?

E. Inkomensvorming

Vindt U Uw bedrijf groot genoeg om van te kunnen leven?
Hoe groot was Uw fiscaal inkomen in 1977 en 1978?
Welk deel daarvan was afkomstig uit het bedrijf?
Had U naast Uw bedrijf nog andere inkomsten?
Hebt U inkomsten uit vermogen van buiten Uw bedrijf?
Kon U (Uw gezin) in de afgelopen paar jaar met het geld, beschikbaar voor gezinsuitgaven (huishoudgeld), in voldoende of in onvoldoende mate rondkomen?
U kon (ruim) voldoende rondkomen: Stel dat Uw (totale) inkomen een paar jaar achter elkaar daalt, wat gaat U dan doen?
Waarop zou U dan bezuinigen?
U kon met (veel) moeite / onvoldoende rondkomen: Hoe hebt U dat tot nu toe opgevangen?
Waarop hebt U bezuinigd?
Als Uw (totale) inkomen een paar jaar achter elkaar zou dalen, hoe zou U dat dan opvangen?
Verwacht U dat Uw inkomen in de komende jaren gelijk, hoger of lager zal zijn dan in de afgelopen jaren?
Waarom verwacht U verbetering / verslechtering?
Stel dat Uw (totale) inkomen in de komende jaren blijvend zou verbeteren, bijv. zo'n 5000 gulden, op welke wijze zou U dit geld dan besteden?
Wat zou bij een dergelijke blijvende inkomensverbetering bij U dan op de eerste plaats komen?
Het inkomen van boeren en tuinders daalt weleens als gevolg van bijv. lage prijzen of lagere opbrengsten (droogte, hagel, regen). Vindt U het in het algemeen gezien een goede zaak, wanneer de overheid een boer of tuinder in zo'n geval financieel bijspringt?
Zou U in zo'n geval een beroep doen op de overheid om financiële steun?

Hebt U voor Uw bedrijf in de afgelopen vijf à tien jaar weleens geld geleend?
Waarvoor hebt U geld geleend?
Hoe staat U in Uw huidige situatie tegenover het werken met geleend geld voor betaling van leveranciers / aanpassing of modernisering van het bedrijf / vergroting van de bedrijfsomvang?
Hoe groot zijn Uw financiële verplichtingen?

F. Vermogenssituatie

Waaruit bestaat Uw bedrijfsvermogen?
Beschikt U over vermogen van buiten het bedrijf?
Vindt U het door het boekhoudbureau vastgestelde totale vermogen juist (reëel) gewaardeerd?

G. Bedrijfsoverneming

Wat betekent het hebben van een eigen bedrijf voor U?
Hebt U weleens overwogen om Uw bedrijf te beëindigen? Zo ja, waarom hebt U toen besloten het bedrijf (toch) voort te zetten?
Hoe denkt U op dit moment over bedrijfsbeëindiging?
Hoe lang blijft U Uw bedrijf voortzetten?
Bent U van plan geleidelijk minder te gaan werken voor U er helemaal mee stopt? Zo ja, hoe denkt U dat te gaan doen?
Zal Uw bedrijf worden voortgezet of beëindigd, wanneer U er zelf mee stopt?
Vindt U het wenselijk dat één van Uw kinderen te zijner tijd dit bedrijf gaat overnemen?
Hebt U een opvolger die te zijner tijd dit bedrijf gaat overnemen? Zo ja, als hoofd- of als nevenberoep?
Op welke wijze gaat U het bedrijf vermoedelijk overdragen wat betreft de cultuurgrond / de bedrijfsgebouwen / de woning?
Heeft deze opvolger naar Uw mening zodanig op Uw bedrijf meegewerkt, dat hij het bedrijf tegen een lagere prijs dan de overnamewaarde in familieverband dient te kunnen overnemen?
Op welke wijze gaat U na de bedrijfsbeëindiging in Uw inkomen voorzien?

H. Hulpverlening: potentiële kandidaten

Hebt U weleens gehoord van / gelezen over de Rijksgroepsregeling Oudere Zelfstandigen? Zo ja, op welke manier?
Wat houdt volgens U de R.O.Z.-regeling in?

Hebt U weleens overwogen een R.O.Z.-uitkering aan te vragen? Om welke reden(en)? Zo ja, waarom hebt U er van afgezien een R.O.Z.-aanvraag in te dienen?

In bepaalde omstandigheden kunnen zelfstandige boeren en tuinders, die een te laag inkomen hebben, een beroep doen op inkomenssteun van de overheid.
Wat vindt U van de mogelijkheid om inkomenssteun te verkrijgen?

Met de uitvoering van deze inkomenssteunverlening is de gemeente belast. Wat vindt U daarvan?

Indien tegen steunverlening door de gemeente: Aan wie of welke organisatie / instantie zou het verlenen van inkomenssteun beter kunnen worden overgelaten?

Zou U, indien nodig, gebruik willen maken van inkomenssteun?

Tot wie kan een boer / tuinder zich het beste richten als men in financiële moeilijkheden zit?

Langs welke weg kan informatie over steunmaatregelen aan boeren en tuinders volgens U het beste worden verspreid?

H. Hulpverlening: toe- en afgewezenen

Indien aan bepaalde voorwaarden is voldaan, kan een oudere boer / tuinder overheidssteun ontvangen om zijn bedrijf in stand te houden.
U hebt enige tijd geleden een beroep op de R.O.Z. gedaan voor een uitkering.
Is dit verzoek aan U toegewezen of afgewezen?

Op welke wijze wist U van het bestaan van de R.O.Z. af?

Zag U er tegen op een beroep op de R.O.Z. te doen? Zo ja, waar zag U tegen op?

Hebt U, toen U van de R.O.Z. hoorde, direkt een aanvraag ingediend?

Wie heeft Uw aanvraag verzorgd?

Hoeveel maanden lagen er tussen Uw aanvraag en de uiteindelijke toekenning / afwijzing

Hoe hebt U in deze tussentijd in Uw inkomen voorzien?

Toegewezenen

Hoeveel bedraagt Uw maandelijkse uitkering?

Vindt U de hoogte van deze R.O.Z.-uitkering voldoende of onvoldoende?

Heeft de R.O.Z.-uitkering U in staat gesteld tot uitgaven, die eerder niet gedaan konden worden?
Welke uitgaven betrof dat?

Afgewezenen

Om welke redenen is volgens U Uw R.O.Z.-aanvraag indertijd afgewezen?

Indien afgewezen wegens te hoog vermogen: Wat vindt U van de mogelijkheid van leenbijstand?
Op welke manier denkt U in de komende jaren in het inkomen, dat nodig is voor Uw gezin, te voorzien?

Toe- en afgewezenen

Bent U het eens of oneens met het feit dat men alleen een R.O.Z.-uitkering kan krijgen vanaf 58 jaar / beneden een vermogen van 140.000 gulden / inkomen tussen 50% en 100% van minimuminkomen?
Wat zou volgens U de leeftijds-, inkomens- en vermogensgrens moeten zijn?
Met de uitvoering van de inkomenssteunverlening is de gemeente belast. Bent U tevreden of ontevreden over de procedure voor de aanvraag van een R.O.Z.-uitkering?
Waarover bent U ontevreden?
Wat vindt U van de behandeling van de R.O.Z.-aanvraag door de desbetreffende gemeenteambtena(a)r(en)?
Welke verbetering(en) stelt U voor?
Stel dat een boer of tuinder in een zelfde situatie als Uzelf, overweegt om een R.O.Z.-uitkering aan te vragen.
Wat zou U hem aanraden?
Langs welke weg(en) kan informatie over steunmaatregelen van boeren en tuinders volgens U het best worden verspreid?